

TÜRK DEVLETLERİNE AİT SİKKELERDE YER ALAN DAMGA TASVİRLERİ VE UNVANLAR

Mustafa KALKAN*

Öz

Damgalar, bütün dillerin yapılanma süreci içerisinde önemli rol oynamış ve harflerin oluşumunu sağlamıştır. Resim dilinin, yazı diline dönüşme seyri uzun bir zaman almıştır. Eski Türklerin kullandıkları damgalar da zamanla yazı diline dönüşmüştür. Türk boylarının özel mülkiyet hukuku gereği hayvanlarının üzerine vurdukları damgalar ve Hunlar arasında kullanılan kısa yazılar (mezar taşı, metal levha, kaval kemiği vd.), Göktürkler döneminde edebi yazı dili haline gelmiştir. Yerleşik kültürlerle temas kurulduktan sonra, sikke darbının yabancı ustalara yaptırıldığı ve hakim unsur olan aksüyeklerin damgalarını da sikkelerin üzerine naksettirdikleri bilinmektedir. Tarnavaç, Otrar, Türkeş ve Tuhus boylarının kestirdikleri sikkelerde, kendi boy damgalarını kullandıkları görülecektir. Yerleşik hayata geçişle birlikte, Çin ve Sogd kültürünün bozkır kültürü üzerindeki etkisi belirginleşecektir, bu tesir sikkelerle ortaya konulmaya çalışılmıştır. İslâmiyetin kabulü ile birlikte, eski Türk damga geleneği ve yöresel süsleme işaretleri sikkelerin üzerinde yer almaya devam edecektir. İslâm medeniyetinin yerleşik hayatla birlikte Türkler üzerinde oluşturduğu sosyokültürel değişim (isimler, unvanlar, yeradları vb.), sikke metinlerine ait örneklerle verilecektir. Araştırmamızda 2560 farklı sikke incelenerek, Türk devletlerine ait damga ve unvanların, kültür kuşakları içerisindeki değişim seyri sergilenenecektir. Konargöçer hayattan yerleşik hayata geçişin seyri ve kültürel değişim, sikkelerin ışığında ortaya konmaya çalışılacaktır. Ünik olan ve başka hiçbir yerde yayınlanmayan sikke örnekleri, ilk kez bu araştırmayla literatüre kazandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türgeşler, Karahanlılar, Anadolu Selçukluları, Damga, Sikke.

STAMP DESCRIPTIONS AND TITLES ON COINS OF TURKISH STATES

Abstract

Stamps played an important role in the structuring process of all languages and provided the formation of letters. It took a long time for the picture language to transform into a written language. The stamps used by the old Turks have also turned into a written language over time. The stamps that the Turkish tribes put on their animals in accordance with the private property law and the short writings (tombstone, metal plate, tibia, etc.) used among the Huns turned into a literary language during the Gokturks period. It is known that noble families, who delegated minting to foreign coinage masters after their initial contact with the local culture and became the governing body, also had their seals engraved. It will be seen that the Tarnavach, Otrar, Turgesh and Tuhus tribes used their own tribe stamps on the coins they had minted. With the transition to settled life, the influence of Chinese and Sogdian culture on steppe culture will become evident, this effect has been tried to be revealed with coins. With the adoption of Islam, the old Turkish stamp tradition and local ornament marks will continue to appear on the coins. The socio-cultural change (names, titles, place names, etc.) created by the Islamic civilization on the Turks together with the settled life will be given with examples of coin texts. In our research, 2560 different coins will be examined, and the course of change of the stamps and titles of the Turkish states within the cultural generations will be exhibited. The course of transition from nomadic life to settled life and cultural change will be tried to be revealed in the light of coins. Coin samples, which are unique and have not been published anywhere else, will be brought to the literature for the first time with this research.

Keywords: Turgesh, Karakhanids, Anatolian Seljuk's, Stamp, Coin.

* Doç. Dr., Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, kalkan12@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-6339-4500.

Giriş

Allah'ın yeryüzündeki gölgesi-ışığı olan ve kut ile (yönetme yetisi verilmiş bulunan) hakimiyeti altındaki halkı sevk ve idare etmek üzere görevlendirilen kağanın hükümlerlik otoritesini pekiştiren farklı işaretler de vardır. Tuğ (bayrak) diktirmesi, nevbet vurdurması, hutbe okutması, çeşitli unvanları/lakapları halifenin onayı ile kullanması, otağ (saray) diktirmiş olması, tahta oturması, taç takması, çetr kullanması, tıraz ya da hilat giymesi (Arslan, 2012: 84) ya da sikke darbettirmesi, hakimiyet alemleri arasında yer alır.

İskitler döneminden beri Grek ustalara darbettirilen sikkeler de imparatorun adı, onu sembolize eden resmi ya da sembol olarak kullandığı damgalar, paralara nakşedilmiştir (Melyukova, 2009: 155).

Harezmler, Otrarlılar, Tarnavaçlılar, Arslaniler, Türkeşler, Dokuz Oğuzlar (Tuhus), Karluklar, Karahanlılar, Anadolu Selçukluları ve Artuklulara ait olan sikkelerde¹ hakimiyet alameti olarak ne tür isim ve sembollerin (damgaların) kullanıldığı incelenmiştir. Örneklerle bu sembollerin (damgaların) ve lakapların ifade ettiği anlamlar, kullanılan unvanların doğu geleneği içinde karşılık olarak tanımladığı değerler, ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Damga ya da tamga olarak bilinen ve eski Türkçe'nin en eski kelimelerinden olan bu sözcüğün anlamı herhangi bir şeyin üzerine (taş, hayvan, kemik, ağaç, metal vb.) bir aletle bırakılmış olan işaret, mühür olarak bilinmektedir. Unvan ise, şahısların/askerlerin devlet görevlerinde ya da buldukları toplum içinde sosyal statü ve makam/mevkilerini gösteren ibareler-tanımlamalardır.

Bilindiği üzere sikke darbetmek, devlet olma gereğini yerine getirmek ve ekonomik ilişkilerde kullanılan sikkenin değişim değerini başka devletlere kabul ettirmek, önemli bir noktadır. Darbettirdiğiniz sikkenin metal ya da değişim değeri olarak karşılığının başka devletler tarafından tanınmaması, siyasal olarakta devletinizin tanınmadığı anlamına gelir. Bunun için askeri gücünüzün, ekonomik gücünüze bağlı olarak tanınması ve pekiştirilmesi gerekir. Bütün bu sebeplere bağlı olarak darbettirdiğiniz sikkenin, değişim değerinin devlet tarafından garanti altına alınması şarttır.

Metallerin altın ve gümüş olduğu durumlarda bu kolay bir kullanım alanı oluştururken, sikkenin bakır/bronz olduğu durumlarda da farklı bir değer biçme ve değerini devlet tarafından belirlenen karşılığının herkese ödenebilir olduğunun garantisinin tacirlere verilmiş olması gerekir. Aksi takdirde, bakır/bronz sikkeler tüccarlar tarafından kullanılmayacak, kendi malınızı pazarlarda satamayacak ya da almanız gereken malları bir yıl boyunca panayır dönemlerinde uzak mesafelerden gelen tüccarlardan temin etme fırsatını bir daha yakalayamayacaksınız demektir.

İç pazarlarda darbedilen sikkelerin devlet tarafından değişim değerinin garanti altına alınmasının fazla bir anlamı bulunmamaktadır; başka devletler ile yapılan anlaşmalara bağlı olarak paranızın mali karşılığının tanımlanmış olması önemlidir (Koşev, 2016: 356-371; Koşev, 2014: 167-171).

¹ Araştırmada kullanılan sikkelerin tamamı Kırgızistan, Kazakistan, Gürcistan, Azerbaycan, Özbekistan ve Türkiye'de yaşayan özel koleksiyonerlerden izinle alınmış resimlerden oluşmaktadır. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ait olan izin belgesi dergi editörlüğüne sunulmuştur.

Bu da devletin askeri gücüne, otoritenizin diğer devlet adamları tarafından tartışmasız bir şekilde kabulüne bağlı olacak, dört yönde sınırlarınızı çevreleyen diğer devletlerin mali açıdan ekonomik gücünüzü kabul etmesi anlamını taşıyacaktı. İskit kralları konar göçer bir yaşam biçimine sahip olmalarına rağmen ticaretin önemini Roma İmparatorluğu'ndan öğrenmiş ve kendi adlarına bronz sikkeler darbettirmişlerdir. İskitler bu dönemlerde askeri güçleriyle dağınık gruplar halinde, Kazakistan bozkırları ve Kuzey Çin sahasından Macaristan Ovası'ndaki sınırlara hatta Balkanlara kadar farklı milletlerin toprak bütünlüğünü zorlamaktadır.

1. Eski Türkler ve Kullandıkları Damgalar

Yazıyı kullanmayı bilmeyen ama hakim olduğu coğrafyadaki dili kendi sikkelerinde kullanan İskitler, Pantikapion, Fanagoria, Kırım, Kerç, Bospurs ve diğer şehirlerde bu sikkeleri kullanmış; Venedikli, Cenevizli tüccarların yanı sıra, aynı sikkeler, arkeolojik kazılarda Orta Asya, İran, Kuzey Hindistan ve Mezopotamya'da bile bulunmuştur (Tekin, 1992: 69,129).

Ticari ilişkilerin geniş bir ağa sahip olması, (Gözlü, 2017:30) İskitlerin diğer devletler tarafından tanındığını ve paralarının belirlenen bir karşılığının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Sikke darbının önemli bir hakimiyet alameti ve siyasal güç göstergesine sahip olduğunu kanıtlaması açısından dikkat çekicidir (Gardner vd., 1886: 173).

Zeno:29236

Resim 1. Ç.:23.5 mm, A.:7.7288 gr. AE. RR. Hemiobol.

İskit kralı elindeki bürkülle (kartalla) atın üzerinde ava giderken resmedilmiştir. Azilises atıyla hareket halindedir. Diğer tarafında ise tanrıça Herakles taşın üzerinde oturmuştur. Kral-Kağan I. Azilises, MÖ. 57-35 yılları arasında hüküm sürmüştür. (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΖΙΛΙΣΟΒ). Süvarinin elindeki kartal semboldür.

Bu tarihler, İskitlerin hâkimiyetlerini kaybettikleri (bilindiği üzere İskitlerin tarihi süreçleri MÖ. VIII-VII. yüzyıl ile II. yüzyıllar arasındadır) ve küçük gruplar halinde yaşadıkları döneme tekabül etmektedir. Buna rağmen paralarının tedavülde olması ve Roma İmparatorluğu'na ait ustalar tarafından sikkelerin basımına devam edilmesi önemlidir.

Boylar birliği olarak varlığını sürdüren İskitlerin, farklı bölgelerdeki askeri üstünlüklerini sonraki dönemlere kadar sürdürdüklerini biliyoruz. Bazı dönemlerde ise bu boylar, bir hanın/kağanın hâkimiyeti altında toplanacak ve bir siyasi teşekkül tesis edeceklerdir.

Bir diğer devlette Harezmlerdir. Harezmler Devleti'nin sınırlarına (Harezmler, Hive ve Amuderya) dâhil olan Harezmler sahası, Türk ve Pers soylu kavimlerin yaşam alanıdır. Bugün bile Özbekistan sahasında kalan halkın 3/1'i Tacik/Sart, 3/2'si ise Özbek'tir. Her iki etnik grubun birbirinden etkilenmemesi mümkün değildir, bu devlete ait olan UQ (unique) sikkelerin dünyada başka bir örneği şu ana kadar mevcut değildir.

Diğer tarafta ise hakanın resminin önünde yay şeklinde bir form mevcuttur (Vaynberg, 1977: 89). Pehlevî dilinin eski formlarından biriyle kralın adı yazılmıştır. Genellikle Harezmler sikkelerinde belirgin bir şekilde S damgası görülmektedir.

Zeno:35172

Resim 2. Ç.:29.5 mm, A.:5.6216 gr. AR. UQ. Tetradrachm.

Sikkelerin ön yüzünde 200 yılına ait Kral Artramush'un (wrtmws MLK) sureti, yay şeklinde bir çizim, diğer tarafında 250'li yıllarda Kral Vasamar'ın at üzerinde ava gidişi resmedilmiştir. Atın arkasındaki işaret sebebiyle S stilli tip şeklinde tanımlanmaktadır. Bu işaret mevcut boyun damgası olarak kabul görmektedir. Aynı damga, diğer Harezmler krallarının sikkelerinde de görülmektedir. B. Vainberg tarafından Kh 11 koduyla tasnif edilmiştir.

Kral Artramush'un akabinde tahta Kral Vasamar geçmiştir (Sogdcoins, Kh 11).

Otrar ve Tarnavaç hakanlarına/yabgularına ait sikkelerin üzerinde hanedan ailesinin ongunu aslan ve diğer tarafına ise boyun damgası olduğu anlaşılan X işaret darbedilmiştir (Babayar, 2007:147). Hâkimiyet anlayışına bağlı olarak boyun ongununun ve damgasının kullanılması, Otrar hakanına (Odabaşı, 2019: 165-192) tabi olan diğer boylar üzerinde otorite tanımlaması ve irade sergilemesi anlamını taşımaktadır (Buşakov, 2003: 5).

Zeno:20482/138232

Resim 3. Ç.:20.8 mm, A.:1.7396 gr. AE. RRR. Ç.:18.3 mm, A.:1.9669 gr. AE. R.

Türk Devletlerine Ait Sikkelerde Yer Alan Damga Tasvirleri ve Unvanlar

Otrar şehrinde darbedilen sikkenin hangi döneme ait olduğu tam olarak bilinmemektedir ama 700'lere tarihlenebileceği belirtilmektedir. Sikkenin ön tarafında aslan, diğer tarafında ise runik damga ile (X) "N+Ush" yazısı mevcuttur. Oleg Kuzmenko, Türk damgalı sikkenin VII. asrın sonlarında kullanılmış olabileceğini ifade etmektedir. Kamışev'in O-1 şeklinde tanımladığı damganın etrafı Sogd yazısıyla da çevrilmiştir. (Kamışev 2000: 90; Sogdcoins, Ch 33). Sogdiana bölgesinde Tarnavach şehrinde, VII.-VIII. yüzyıllarda darbedilmiştir. Ön tarafta aslan, arka tarafta ise trident (pitchfork-like) damga olarak bilinen runik sembol mevcuttur. Damganın "N + Ush" etrafı Sogd yazısı ile çevrilidir ve Kral Tarnavach yazılıdır. Kamışev tarafından Ç-1 olarak tanımlanmıştır. (Kamışev 2002: 90; Sogdcoins, Ch 97).

Talas Savaşı'ndan (751) sonra Tang Hanedanlığı'nın bölgeden çekilmesi ile (Taşağıl, 2014: 31-35) Türk boyları rahat bir şekilde hareket etmeye başlamışlardır. Türkelere bağlı olan ya da Türkel boylarından biri olan Arslaniler, damgalarını runik yazılarla sikkelerin üzerine nakşetmiş ve hâkim boy olduklarını diğer boylara kabul ettirmişlerdir. Tuhus ve Karluk boyları bu tarihlerde Arslanilere bağlıdır ya da onların hâkimiyet sahası içinde yaşadıkları anlaşılmaktadır (Koshevar, 2010: 11-32). Diğer türlü, başka boyların Arslanilere sikke darbettirme hakkı tanımayacağı açıkça ortadadır. Bir diğer nokta da Arslanilerin vassal statüsüyle Türkelere bağlı olabileceği ama hâkimlerine sikke darbettirme hakkının Türkel kağanı tarafından verilmiş olması ihtimalidir.

Zeno:52721

Resim 4. Ç.:23 mm, A.:4.7827 gr. AE. RRR.

VIII. asrın birinci yarısından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. ("yn'l tkyn xwBw pny) runik "R" işaretli olup "p" veya "prn" şeklinde okunmaktadır. Kral İnal Tegin'e ait bir sikkedir. Arka tarafı Sogd alfabesi ile yazılıdır. (Kamışev, 2002: 92; Sogdcoins, Sr 9)

Zeno:25614/130128

Resim 5. Ç.:24.2 mm, A.:5.4515 gr. AE. RRR.

Kağan Arslan Kül Erkin. VII. asrın başlarından itibaren kullanılan Arslan Kül Erkin sikkeleri, Kamışev tarafından AR-1 şeklinde tanımlanmıştır. Bir tarafında ‘rsl’n kwyl ‘yrkyn, diğer tarafında ise ‘Arslan kul-yirkin’ yazılıdır. “R ve M” damgalı Arslani sikkeleri, VIII. yüzyılın ilk yarısına kadar tarihlenebilmektedir ve Sokuluk bölgesinde bulunmuştur (Kamışev, 2002: 101; Sogdcoins, Sr 18).

Zeno:1742

Resim 6. Ç.:21 mm, A.:4.2662 gr. AE. RRR.

IX. asrın sonu X. asrın başlarında kullanılan, bir tarafında “Byy ‘rsl’n pylk’ y’y’n pny”, diğer tarafında “Arslan Bilge Kağan” yazılı olan sikkedir, Kamışev tarafından AR-4 şeklinde tanımlanmıştır (Kamışev, 2002: 102; Sogdcoins, Sr 20).

Tuhuslar (Dokuz Oğuzlar?) bilindiği üzere Türkelere bağlı olan bir boy birliğidir, kaynaklar Yedisu sahasında bu boydan bahsetmektedir (Huncan, 2011: 101). Bazı dönemlerde de bağımsızlıklarını kazandıkları, güç toplayarak diğer boylar üzerinde hâkimiyet tesis ettikleri anlaşılmaktadır. Ψ damgasını kullanan bu boyun Sogdlularla yakın temasının olduğu ve ticareti yönlendirenlerin Sogdlu tacirlerden meydana gelmesi sebebiyle sikkelerin birçok bölümünde Sogd alfabesiyle yazıların yer aldığı görülür. İleri bir darb teknolojisine sahip olması sebebiyle sikkelerin darbını gerçekleştirenlerin de Sogdlu olduğu düşünülmektedir.

Zeno:22476

Resim 7. Ç.:19 mm, A.:2.1193gr. AE. RRR.

Tuhus Lordu (Fanı) “tywss γwβw” yazısının yanı sıra Ψ damgası yer almaktadır. Diğer tarafında “βγγ twrkys γ’γ’n pny” yazılıdır. Bu okunuşun dışında Yutaka Yoshida tarafından “Lord Wanāndmāx” “wn’ntm’x xwβw-tywss γwβw” formuyla bir okuma şekli daha vardır. Sikkeler, VIII. -IX. yüzyıllara tarihlenmektedir. (Yoshida, 2000: 83).

Türkeşler (630-766), Yedisu bölgesinde (Talas, Çu, İdil Nehri ve Issık Göl) otoritelerini pekiştirip, bölgedeki Türk ve Pers kökenli boyları askeri hâkimiyet altına aldıktan sonra Çin paraları tipinde ve damgalarının da üzerinde yer aldığı sikkeleri kestirmişlerdir.

Sikkelerin diğer tarafında yine Sogd alfabesi kullanılmıştır, bu da diğer dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de ticaretin Sogd tüccarların kontrolünde olduğunu göstermektedir. Sulu Kağan (Çor) ve Külçor Kağan döneminde, Onok boyları, diğer Türk ve Sogd boyları üzerinde tam olarak hâkimiyet tesis edilmiştir.

Zeno:33694/68771/48341/36039

Resim 8. Ç.:24.5 mm, A.:5.9774 gr. AE. RR.

Yedisu bölgesinde, Türkeşlere ait olan sikkeler, Tang Hanedanlığı döneminde Sulu Kağan'ın (716-738) hâkimiyet sürecinde darbettirilmiştir. Hangi kağana ait olduğu belli değildir. Ön tarafında, Türkeşlerin kullandığı damga mevcuttur, Kara Türkeşlere ait olduğu düşünülmektedir. Sikkenin arka tarafında ise Sogd alfabesiyle Türkeş fanı yazılmaktadır (Sogdcoins, Sr 6).

Zeno:189862

Resim 9. Ç.:19 mm, A.:1.5388 gr. AE. RRR.

Yedisu bölgesinde darbedilen sikkelerin ön tarafında R damgası yer alırken, diğer tarafında Sogd alfabesiyle "bgy twrkws gagan pny" Türkeş kağanın (fanının) adı zikredilmektedir. Kamışev tarafından TR-5 şeklinde tanımlanmıştır. VIII. asrın ilk yarısında kullanılmıştır. (Kamışev, 2002: 95; SA:22-57).

Zeno:33694/68771/48341/36039

Resim 10. Ç.:17 mm, A.:1.2518 gr. AE. RRRRR. Ç.:15.5 mm, A.:1.1512 gr. AE. RRRRR.

Türkeş sikkesi olduğu bilinen bu sikkeler, nadir birer örnektir. Yedisu bölgesinde Talas şehri yakınlarında bulunan sikkenin ön yüzünde Sogd alfabesi kullanılmıştır. Alan otoriteleri tarafından okunabilmiş değildir.

Karluklar, Üçoklar olarak da bilinirler, 766 yılında bağımsızlıklarını ilan etmiş ve 840 yılına kadar dağılan Onok birliği içinde yer alan boylarla, diğer Türk topluluklarını hâkimiyetleri altında toplamışlardır.

Karluklar da diğer Türk boylarında olduğu gibi Çin sikke tipinde ön yüzünde runik yazı ile yazılan ve hanedan ailesine ait damga özellikleri taşıyan paraları kullanmış, sikkenin diğer tarafında ise yine Sogd alfabesiyle yazıları darb ettirmişlerdir (Lure, 2010: 279-284). Hâkimiyet alameti olarak da yabgular ve kağanlar (Tezcan, 2012: 305-342) boy damgalarını kullanmayı tercih etmişlerdir.

Zeno:46265/37836

Resim 11. Ç.:19.5 mm, A.:1.9117 gr. AE. RRR.

Karluklara, VIII. yüzyılın ikinci yarısına ait sikkenin okunuşunu Pavel Lurje, kwp-'k xwt'w ya da pwp-'k şekliyle Kağan Kebek (Köbek ya da Köpek), diğer tarafında ise βγγ xr'lwγ x'γ'n pny Karluk kağanının sikkesi şeklinde okumuştur.

2. İslâmî Dönem ve Kullanılan Unvanlar

Samaniler, (Usta, 2020: 132-3) Maveraünnehir ve Horasan'da hâkimiyetlerini sürdürdükleri 187 yıllık süreç içerisinde, İslâm dünyasının en güçlü ve saygın devletlerinden biri olmuştur (Koçnev, 2006:154). Samani sikkeleri, gerek gümüş ayarı gerekse stilistik özellikleri ile diğer sikkelerden ayrılmaktadır (Haug, 2010:199).

İlk dönemlere ait olan sikkeler, ağırlıklı olarak bakır örneklerden darbedilmiştir. Ülkenin ekonomik durumunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Son dönemlere doğru ekonomik bir yıkımın gerçekleştiği sikkelerin çap, ağırlık ve metal ayarlarından anlaşılmaktadır. Samanilerin Orta Asya ve Hindistan sahasında oluşturduğu üst kültür, Türkler ve İslâm medeniyet dairesi içine giren diğer devletleri de etkileyecek ve yaşam biçimleri üzerinde belirgin bir tesir meydana getirecektir. Bu tesir, İdil Bulgarları ile birlikte İslâmiyet'i ilk kabul eden Karahanlıları da etkileyecek, ikta sistemi, toprak düzeni, vergi usulleri, ekonomik hayat ve eğitim sistemi, Samani teşkilat düzenine göre yapılandırılacaktır.

Karahanlılar (940-1040) tarihleri arasında hüküm süren konargöçer bir Türk devleti olarak, Asya hâkimiyet anlayışının temsilcileri olmuşlardır (Necef, 2005:108,128). Zamanla kabul ettikleri İslâm dini, sosyal yapıları üzerinde belirgin bir tesir meydana getirmeye başlamış ve yerleşik hayatın çekici özellikleri onları da etkilemiştir (Korkmaz, 2022: 381). Eğitimde, tarım sisteminde, ticari hayatta, (Fedorov, 2004: 201-8) devlet yönetiminde içinde yer aldıkları yapı, etkili olmaya ve kaçınılmaz bir şekilde yerleşik hayatın kuralları, toplum yapısını değiştirmeye başlamıştır (Genç, 2002: 4-17). Özellikle İpek Yolu (Koçnev, 1975: 170-175) üzerinde bulunuyor olmaları ve geçiş yollarının kavşak noktasını teşkil etmeleri sebebiyle ticaret ön plana çıkmıştır (Koçnev, 1975: 170-175). İlk dönemde darbedilen sikkelerde Çin tesiri kendini gösterecek, Türkes-Karlık stili zamanla yerini Pers geleneğine bırakacaktır (Davidovich, 1979:215).

Karahanlılar, (Fedorov, 2014: 312-321) İslâm medeniyeti dairesine dâhil olup etkili olmaya başladıktan sonra bu dünyanın tek otoritesi olan halife ile karşı karşıya gelecek ama ilk dönemlerde halifenin adını bile sikkelerin üzerinde zikretmeyeceklerdir (Şilin, 2004: 119-145). Konargöçer yapı, yerini yerleşik kültürün ezici geleneğine daha kendini teslim etmediği için divan teşkilatı ve eğitim sistemi ile yerleşik (kışlak hayatına) hayata alışmaya çalışan hanedan ailesi, yaşadıkları toplumun zecri yaptırımlarını benimsemeye başlamamıştır. Karahanlı sikkelerinde Uygurca isim ve unvanlar da mevcuttur (Omorov, 2002: 45-48, 100-112). Aynı zamanda sikkelerin İslâmi geleneğe pek uymasa da üzerlerinde yer alan kılıç, hançer, yay, ok, balta ve mızrak gibi silah resimlerini taşıdığı da görülmektedir (Koçnev, 2006:57). Karahanlıların ekonomik ve sosyal hayatı kısa süreli Karakitay saldırıları sebebiyle sarsılsa da kısa sürede toparlanacaktır. Bu süre içinde Karakitaylar kendilerine ait sikkeleri keştirecek (Belyayev, 2012: 128-143) ve bölgedeki ticari seyir içerisinde kullanacaklardır. Erken dönemlerden itibaren Türkler, hakan, han, kan, ilig, tegin, melikşâh, sancar, tamgaç (tabgaç, tafgaç), gurhan, kutluk (kutluğ) han, uluğ, çağrı, eğdiş, sevinç, ilig, alp, (Kaşgari, 2007:139) böri, yinal, sebuk, tonga, tuğrul, tüzün, humar, öge (üge), (Omorov, 2002: 45-8, 100-112) eke, bars, el, kılıç, subaşı ve tarhan gibi eski Türk unvanlarını sikkelerin üzerinde kullanmışlardır.

Farsça-Arapça, Karahanlı Türkçesi üzerinde tesir oluşturmaya başlamış, ilk dönemlerdeki Türkçe hakan adları, yerini İslâmi geleneğin isimlerine bırakmış, bazı hayvan figürleri (kuş, kartal, aslan, kaplan, pars, fil, tavşan, tavuk, balık, geyik) sikkelerden atılmış, eski Türk unvanları hiyerarşi dereceleri gösteren diğer isimler ise sırasıyla Aslan İlig, Buğra Tegin, Yinal Tegin, Yenge Tegin gibi unvanlar terkedilmiştir. Bunlardan daha aşağıda olan derecelendirilmiş isimler ise Alp Tegin, Atım Tegin, Togan Tegin, Tuğrul Tegin, Uluğ Tegin, Humar Tegin, Çağrı Tegin, Aka-Öge, Subaşı Öge, Tonga Öge, El Öge, Tarhan, Beg ve diğerleridir (Koçnev, 2006: 245; Klyaştorıny 1986: 218). Bu kağanlığın yönetim anlayışının en önemli özelliklerinden biri de hâkimiyetin sadece babadan oğula değil, kardeşten kardeşe geçiyor olması ve birinci kuşağı teşkil eden yaşlılar ölmeden yeni neslin tahta geçmemesidir (Koçnev, 2006: 250).

Daha sonra bu unvanlar, hâkimiyet anlayışını etkileyen ve güçlü oranda Fars geleneği ile silikte olsa Arap devlet yönetim anlayışının yansıması olan unvanlara yerini bırakacaktır. Sikkelerin üzerinde unvan, lakab ve künyeleri yer almaktadır. Bunların detayları fazla yer alacağından kısaca her üçü de aynı metin içinde incelenerek ele alınmıştır. Detaylı olarak Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve Anadolu Selçukluları hakkında unvan, lakab ve künye sistemi için alan uzmanı S. Kucur'un araştırmalarına bakılabilir (Kucur, 2013: 361; Kucur, 2014: 365-8; Kucur, 2018: 501). Örneğin; sultan, sultanü'l şark ve's-sin, uluğ sultan es-selâtîn, melîku'l İslâm, el melîku'l maşrık ve's-sin, emîr, melîk, mevlâ emîrü'l mü'minîn, dihkân, pehlivan, pehlivanü'l şark, şâh, padişâh, şâhinşâh, melîku'l a'zam, lakaplarda ise el ecel, el a'zam, el âlim, el celil, el mansûr, el mu'azzam, el müeyyid, el muvaffak, el muzaffer, el mümekkin, es-seyyid gibi isimlerinin önüne gelen tanımlamaları kullanmışlardır (Koçnev, 2006: 23, 28-31; Amanbayeva vd., 2015: 74)

Karahanlı sikkelerinin üzerinde sultan, sultan eş-şark ve's-sin, uluğ sultan es-selâtîn, el İslâm, el melîk el maşrık, melîk el maşrık ve's-sin, han, (Kucur, 2018: 501) hakan, kan, arslan, buğra, yağhan han, kadir han, kılıç han, tabgaç-tafgaç han, tonga han, tuğrul han, Türk hakan, gurhan, kadir tafgaç han, kadir toğan han, kutluğ bilge han, kutluğ toğan han, küç arslan han, kılıç arslan han, kılıç bilge han, kılıç tabgaç han, kılıç tuğrul han, tabgaç buğra han, ulu tuğrul han, ulu çağrı han, egdiş tabgaç han, savinç kutluğ han, ulu egdiş çağrı han, alp, börü, yinal, sebuk, tonga, tuğrul, tüzün, humar, çağrı, öge-üge, el-il öge, eke, bars, el, kılıç, subaşı, tonga, hutluğ, tarhan, beg, emîr, emîrü'l ümera, emîrü'l emîr, mevlâ emîrü'l mü'minîn, dihkân, pehlivan, şâh, padişâh, şâhinşâh, melikşâh el a'zam, sancar, sancarü'l a'zam, hakan, ilig (Pole, 1889: 193-196) ve tegin adları görülmektedir (Kucur, 2018: 501). Unvan olarak da el ecel, el âdil, el a'zam, el âlim, el celil, el mansûr, el mu'azzam, el müeyyed, el muvaffak, el muzaffer, el mümekkin, el seyyid isimleri yazılıdır. Ayrıca Farsça, dihkân, pehlivan, padşa-padişâh, şâh, şâhinşâh unvanı da kullanılmıştır (Koçnev, 2006: 22-31).

Karahanlılar döneminde Avrupalıların yaşadıkları gümüş sıkıntısı sebebiyle Asya'dan yüklü miktarlarda metal alımı yapmalarından dolayı, birçok devletin (Karahanlılar, Harzemşâhların, Gaznelilerin ve Selçukluların) gümüş tedarik edemediği bilinmektedir. Bu da sikke ayarlarının düşürülmesine 925 ayar olarak kesilen dirhemlerin 825-725 ayar olmasına hatta bakır felslerin üzerlerinin iki milimlik gümüşle kaplanarak kullanılmasına yol açmıştır. Yapılan işlem, tüccarlar arasında huzursuzluğa neden olmuş, başka ülkelerden gelen tacirler, bu paraları kabul etmemiş ve ekonomik hayat sekteye uğramıştır (Blake, 1937: 291-328).

“ملك آرام يئال جيكي جيکو فرج” Melîk, Aram-Azar-Uzar, Yinal, Çigil-Çigu, Qaraj, Karac-Bu isimler eski Türk devlet geleneğinde kullanılan unvanlardır, aynı zamanda İslâmiyet'i kabul eden Türklerin ilk kez tercih etmeye başladıkları melîk gibi unvanların, tigin adının yerini aldığı döneme işaret etmektedir.

Zeno:29392/77470

Resim 12. Ç.:24 mm, A.:6.6815 gr. AE. RR.

Türk Devletlerine Ait Sikkelerde Yer Alan Damga Tasvirleri ve Unvanlar

İlk (prototip) Karahanlı sikkesidir. Melik “ملك” Aram, Azar, Uzar ? “أرام” Yinal “ينال” Qaraj, okunuşu dışında Çigu (Chig) Cigi “جیگی جیکو” (Çigil ?) “قرج” Karac şeklinde okunan kelime eski Wusun başkenti Çigu’yu yani paranın darbedildiği yeri ifade ediyor olabilir. Bu şehir, bugün Issık Köl’ün altında kalmıştır. Su altı arkeolojisi için zengin buluntulara sahip olduğu, Prof. Dr. V. M. Ploskih tarafından özellikle vurgulanmaktadır.

“الامير الجليل ستان الدولة اصحاب الجيش ابو الفوارس نصر الملة احمد بن على قرا خاقان محمد”

el emîr el celil sitan e’ d-devle sâhibü’l ceyš ebu’l fevâris/nasrü’l mille Ahmed bin Ali Kara Hakan Muhammed-Yüce devlet ve ülke emîri (komutanı-başkumandan) ordunun sahibi, atlıların-süvarilerin babası, milletin yardımı Ahmed bin Ali Kara Hakan Muhammed.

Zeno:17636

لااله الااله وحده لا شريك له
الامير الجليل ستان الدولة اصحاب الجيش ابو الفوارس بكتوزن
نصر الملة احمد بن على قرا خاقان محمد

Resim 13. Ç.:26.3 mm, A.:2.7050 gr. AR. RR.
Karahanlı Hakanlığı (940-1040)

Lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâşerîke leh, el emîr el celil sitan e’ d-devle sâhibü’l ceyš ebu’l fevâris Bektüzün-Begtüzün/nasrü’l mille Ahmed bin Ali Kara Hakan Muhammed /Nasr. (bin Ali), Kuzordu-Kuzorda, H.398/M.1007/1008 ? tarihlidir. Koçnev’in listesinde yer alan sikke, H.400/M.1009/1010 tarihlidir. Togan Han Ahmed bin Ali(H.388-406/M.998-1016) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev 1995: 220, Nu. 237).

“الامير الجليل الممكن المنصور مولى الخ ايلك العدل بادشاه”

el emîr el celil el mümekkin el mansûr mevlâ (dost) ilh (ila ahirihî manasına gelen bir kısaltma olmalıdır, zira bu kısaltmadan sonra isim zikredilmektedir. İlig el âdil padişâh (badşâh)- Emîr, yüce, imkân sağlayan, Allah’ın yardımına mazhar olan, İlig, âdil padişâh. Kullanılan unvan, lakap ve künyeler, Arapça ve Farsça’nın daha ilk dönemlerden itibaren etkisini göstermeye başladığını açıkça ortaya koymaktadır.

Zeno:16272

“لااله الااله وحده لا شريك له الامير الجليل الممكن المنصور مولى الخ ارسلان خان ايلك العدل بادشاه”

Resim 14. Ç.:26.7 mm, A.:3.1982 gr. AR. RRR.

Türk Devletlerine Ait Sikkelerde Yer Alan Damga Tasvirleri ve Unvanlar

Karahanlı Hakanlığı (940-1040)

Lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâşerîke leh, el emîr el celil el mümekkin el mansûr mevlâ (doğ) ilh, Arslan Han İlig el âdil badşâh (Karahanlı Türkçesiyle padişâhın sikkeler üzerindeki yazımı böyledir).

Nurü'd devle Arslan Han (Mansûr bin Ali), Şaş-Taşkend darblı ve H.407/M.1016-7 tarihlidir. Arslan Han Mansûr bin Ali (H.406-415/M.1016-1025) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev 1995: 237, Nu. 472).

“الامير الممكن المنصور مولى الخ ناصر الدولة قدر خان بن بغرا خان ملك المشرق ختلغ اوکا”

el emîr el mümekkin el mansûr mevlâ elh nâsıru'd devle Kadir Han bin Buğra Han melîku'l maşrik Hutluğ-Kutluğ Öge/Üke- Emîr (mü'minlere) imkân sağlayan, mansûr (Allah'ın yardımına mazhar olmuş), mevlâ (sığınak, dost, koruyucu) ve ila ahirihi, devletin yardımcısı, doğunun melîki.

Zeno:45188/14295

لااله الااله وحده لا شريك له الامير الممكن المنصور مولى الخ ناصر الدولة
“قدر خان بن بغرا خان ملك المشرق ختلغ اوکا”

Resim 15. Ç.:24.5 mm, A.:2.6533 gr. AR. RRR.

Lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâşerîke leh, el emîr el mümekkin el mansûr mevlâ elh nâsıru'd devle Kadir Han bin Buğra Han melîku'l maşrik Kutluğ Öge. Kutluğ Öge (Üke-Öke)/Nasirü'd devle/Kadir Han bin Buğra Han/Malik el maşrik (Yusuf bin Harun), Yarkand-Şayarkend darblı ve H.40(4)/M.1013/1014 tarihlidir. Kadir Han Yusuf bin Harun Hasan (H.416-423/M.1026-1031) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev, 1995: 230, Nu. 378).

“الامير الاجل السيد ابو المظفر ملك مؤلى امير المؤمنين الملك الاسلام زين الدين مشيد الدولة”

el emîru'l-ecelü's seyyid (okuma hatası olabilir, Hz. Muhammed'in soyundan gelenler için kullanılan bir unvandır) (TDVİ, 37: 40-43) abu'l muzaffar melîk mevlâ emîru'l mü'minîn/el melîku'l İslâm zeynud'din/müşeyyidu'd-devle- Emîr, seyyid (şüpheli okuma) abu'l muzaffar melîk mevlâ (sığınak) mü'minlerin emîri, İslâm'ın tek yöneticisi melîği, dinin ziyneti, devleti sağlamaştırır.

Zeno: ?

لااله الااله وحده لا شريك له
الامير الاجل السيد ابو المظفر ملك مؤلى امير المؤمنين
“الملك الاسلام بغرا قرا خاقان زين الدين مشيد الدولة”

Türk Devletlerine Ait Sikkelerde Yer Alan Damga Tasvirleri ve Unvanlar

Resim 16. Ç.:23 mm, A.:4.3817 gr. AR/AE RRR.

Doğu Karahanlılar (1040'dan XIII. yüzyılın başlarına kadar hüküm sürmüşlerdir) Lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâşerîke leh, el emîru'l-ecelû's seyyid ebû'l muzaffer melîk mevlâ emîru'l mü'minîn/el melîku'l İslâm zeynüd'din/müşeyyidu'd-devle. İslâm Buğra Hakan/Zeyneddin (Muhammed bin Yusuf)/ Kara Hakan, Özgen darblı ve H.448/M.1056/1057 tarihlidir. Bakır üzerine kurşun karışımı kaplama yapılarak darbedilmiş bir sikkedir. Zeyneddin Muhammed bin Yusuf (H.449-454/M.1058-1062) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev, 1997: 282, Nu. 1259).

“الحاقان العالم العادل جلال الدنيا و الدين سلطان الحاقان العالم العادل الاعظم جلال الدنيا و الدين قدر خاقان”

el hakan (han)/el alimu'l el âdil celalü'd dünya ve'd dîn sultan/el hakan el âlim el âdil el a'zam celalü'ddünya ve'd-din -Hakan, bilgi sahibi, âdil, dünya ve dinin kudreti, sultan, hakan, âlim, bilgi sahibi, âdil, dünya ve dini kudreti Kadir hakan oğlu Kadir Hakan.

Zeno:69874/47013/83222

لااله الااله وحده لا شريك له الحاقان خاقان خان
“الحاقان العالم العادل جلال الدنيا و الدين قدر خاقان بن سلطان الحاقان العالم العادل الاعظم جلال الدنيا و الدين قدر خاقان”

Resim 17. Ç.:36 mm, A.:6.3921 gr. AE. RR. Ç.:37.5 mm, A.:6.7194 gr. AE. RR.

Lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâşerîke leh, el hakan (han)/el alimu'l el âdil celalü'd dünya ve'd dîn sultan/el hakan el âlim el âdil el a'zam celalü'ddünya ve'ddin. Kadir Hakan (Ahmed bin İbrahim), Özgen darblı ve H.594/M.1197-8 tarihlidir. Sikke, bakır üzerine gümüş kaplamadır. Gümüş kaplama olduğu için kara dirhem olarak kayıtlıdır. Boyut olarak bilinen en büyük Karahanlı sikkeleri arasındadır. Kadir Han/Hakan Ahmed bin İbrahim (H.574-607/M.1178-1210) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev, 1997: 269, Nu. 1111).

“مولى الخ نظام الدولة المظفر طنغا تكين بادشا”

mevlâ ilh nizamü'd-devle el muzaffer Tonga Tegin padşa -Devletinin nizamı, muzaffer-zaferlerin sahibi Tonga Tegin padşa (Karahanlı Türkçesi ile yazılan bu unvanın (padişâh) sonunda “h” harfi yazılmamıştır, bütün bakır sikke örnekleri bu şekildedir.

Zeno:50151

لااله الااله وحده لا شريك له الامير نصر
بن علي مولى الخ نظام الدولة المظفر طنغا تكين بادشا

Resim 18. Ç.:27 mm, A.:2.5781 gr. AE. RR.

Lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâşerîke leh, el emîr Nasr bin Ali mevlâ ilh nizamü'd-devle el muzaffer Tonga Tegin badşa-padşa (padişâh-Karahanlı Türkçesi ile felslerin üzerinde “badşa-padşa” şekliyle yazılıdır). Nasr bin Ali, Fergana darblı ve H.400/M.1009/1010 tarihlidir. Sikke, bugünkü Kırgızistan'da Çatkal Vadisi'nde bulunmuştur. www.zeno.ru'daki yeşil renkli ikinci sikke, genel özellikleri ve dönemi itibari ile aynı fakat “la” iki harfli tek hecenin yazımı, stil yönüyle farklıdır. Togan Han Ahmed ibn Ali (H.388-406/408/M. 998-1016/1018) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev, 1995: 221, Nu. 257).

الله عمزو والاجل = الامير الاجل السيد ابو المظفر ملك مؤلى امير المؤمنين الامير الاجل ملك با حصر الامير الاجل
الامير نصر بن علي مولى الخ نظام الدولة المظفر بادشا

li'llahi'l-emru ve'l ecel-el emîr el ecel es'seyyid/ebu'l muzaffer melik mevlâ emîrü'l mü'minîn/el emîr el ecel melik/ba Hasrun-Hasrub ?, el emîr el ecel- Her iş ve ecel Allah'a aittir, faziletli emîr, emîr ve melik Hasrub-Hasrun emîrü'l mü'mininin kölesi
el emîr Nasr bin Ali mevlâ ilh nizamü'd-devle el muzaffer badşa (padişâh)- Emîr Nasr bin Ali kul, devletinin nizamı, muzaffer-zaferlerin sahibi padişâh.

Zeno:17188/50357/76634

لااله الاالله وحده لا شريك له الله محمد رسول الله الامير الاجل السيد ابو المظفر ملك مؤلى امير المؤمنين
الامير الاجل ملك با حصر الامير الاجل
لااله الاالله وحده لا شريك له الله محمد رسول الله الامير نصر بن علي مولى الخ نظام الدولة المظفر طنغا تكين بادشا

Resim 19. Ç.:24.5 mm, A.:3.1171 gr. AE. RRR. Ç.:27 mm, A.:2.4919 gr. AE. RRRRR.

Karahanlı Hakanlığı (940-1040)

Lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâşerîke leh, el emîr el ecel es'seyyid/ebu'l muzaffer melik mevlâ emîrü'l mü'minîn/el emîr el ecel melik/ba Hasrun-Hasrub ?, el emîr el ecel.

Lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâşerîke leh, el emîr Nasr bin Ali mevlâ ilh nizamü'd-devle el muzaffer badşa (padişâh).

Türk Devletlerine Ait Sikkelerde Yer Alan Damga Tasvirleri ve Unvanlar

Arslan Han Süleyman bin Yusuf, Kasan darblı ve H.433/M.1041-2 tarihli dir. Arslan Han Süleyman bin Yusuf bin Harun, H.431-447/M.1040-1056 yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev, 1997:277, Nu.1186). İlig, Nasr bin Ali, Paşsa, Fergana darblı ve H.401/M.1010/1011 tarihli dir. Yandaki sikkeye benzeyen fakat “İlig” unvanının olmadığı diğer yüz, kıtaları içine alan yüzdeki “koçbaşı” ve diğer işaretler, soldaki sikkelyi farklı kılmaktadır. Togan Han Ahmed ibn Ali (H.388-406/408/M.998-1016/1018) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev, 1995: 221, Nu. 261).

الاميرالسيد الملك العادل نورالدولة ابولمظفر ارسلان خان
”الامير مولى الخ المويد العادل ايلك العادل“

el emîr el seyyid ? el melîk el âdil nuru'd-devle ebu'l muzaffer Arslan Han.
el emîr Nasr bin Ali mevlâ ilh/el müeyyid el âdil İlig adl-Ulu emîr, kul, devletin nuru, âdil İlig.

Zeno:17425/17401/146069/66574

لااله الاالله وحده لاشرىك له الله محمد رسول الله
الاميرالسيد الملك العادل نورالدولة ابولمظفر ارسلان خان
لااله الاالله وحده لاشرىك له
”الامير نصر بن على مولى الخ المويد العادل ايلك العادل“

Resim 20. Ç.:25.5 mm, A.:3.9338 gr. AE. RRR. Ç.:27.5 mm, A.:3.3814 gr. AE. RRRR.

Karahanlı Hakanlığı (940-1040)

Lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâşerîke leh, el emîr el seyyid ? el melîk el âdil nuru'd-devle ebu'l muzaffer Arslan Han.

Lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâşerîke leh, el emîr Nasr bin Ali mevlâ ilh/el müeyyid el âdil İlig adl-Ulu emîr, kul, devletin nuru, âdil İlig.

Arslan Han Mansûr bin Ali, Kuzordu darblı ve H.41(2-3)/M.1021/1022/1023 tarihli dir. Akbeşim-Suyab bölgesinde bulunmuştur. Arslan Han Mansûr bin Ali (H.405/6-415/M.1016-1024/5) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev 2004: 273, Nu. 592a).

İlek Nasr bin Ali, Fergana darblı ve H.397/M.1006-7 tarihli dir. Koçnev'in listesinde yer alan yukarıdaki sikkeden, solda yer alan büyük sikke, unvan ve stîl yönüyle farklıdır. Togan Han Ahmed ibn Ali, H.388-406-408/M.998-1016-1018 yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev, 1995: 215.Nu.177).

”الامير الاجل السيد ابو المظفر ملك مؤلى امير المؤمنين“

el emîru'l ecelü's seyyid ebu'l muzaffer melîku mevlâ emîru'l mü'minîn- Ulu emîr, devletin nuru, âdil melîk, emîru'l mü'minîn kölesi-kulu.

Zeno:?

لااله الاالله وحده لاشرىك له الامير الاجل السيد ابو المظفر ملك مؤلى امير المؤمنين بغرا قارا حاقان يغان ترك تكين
”لااله الاالله وحده لاشرىك له الامير الاجل السيد ابو المظفر ملك مؤلى امير المؤمنين بغرا قارا حاقان يغان ترك تكين“

Resim 21. Ç.:24.5 mm, A.:6.1132 gr. AE. RR. Ç.:23.8 mm, A.:7.4341 gr. AE. RRR.

Doğu Karahanlılar (1040'dan XIII. yüzyılın başlarına kadar hüküm sürmüşlerdir)
Lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâşerike leh, el emîru'l ecelü's seyyid ebu'l muzaffer melîku mevlâ emîru'l mü'minîn.
Lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâşerike leh l el emîru'l ecelü's seyyid ebu'l muzaffer melîku mevlâ emîru'l mü'minîn.

“یغان ترک تکین بغرا قارا حاقان” Yağan Türk/Tegin/Buğra Kara Hakan (Muhammed bin Yusuf), darb yeri ve tarihi belli (Koçnev'de H.44X/M.104X şeklinde tarihlenmiştir) değildir, bu türden sikkeler için bkz. (Koçnev 1997:285, Nu. 311, 1298). Koçnev'in tasnifinde dirhem olarak zikredilmektedir. Buğra Han Muhammed bin Yusuf (H.447-449/M.1056-1058) yılları arasında hüküm sürmüştür.

Karahanlıların sikke darbettiği şehirleri B. Koçnev şu şekilde belirlemiştir. Adahkat, Ahsiket-Ahsi, Balasagun, Belh, Benaket, Barskan, Binket, Buduhkat, Buhara, Vankat, Vahş, Gannadj, Dabusiye, Dahkat, Zamin, İlak, İsficab, İştihan, Yarkand, Karmina, Kasan, Kaşğar, Kiş, Kuba, Kuz Ordu, (Koşvar, 2008: 85-9) Kutluğ Ordu, Hutluğ Ordu, Kuşani, Medinetü'l Beyda, Medinetü'l Beyza, Medinetü'l Mahfuza, Merginan, Nevkat, Nişabur, Ordu, Farab, Riştan, Saganıyan-Çaganıyan, Sogd, Semerkand, Taraz, Tirniz, Tünket, Özkend, Uşruşana, Uç, Uş, Fergana, Herat, Haraşkat, Hokand, Haftdih, Hokand, Humrak, Huttalan, Çinancikat, Çunkat, Şayarkand, Selci, Şaş, Kand (Koçnev, 2006: 44). İsimler özellikle o dönemde kullanılan yer adlarının Türkçe olduklarını, bazılarının ise yeni yeni Arapça ve Farsça tamlamalarla değiştirildiğini göstermesi açısından paylaşılmıştır. Bölgenin etnik olarak iç içe geçtiği, Fars, Sogd ve Türk kültürüne asırlardır beşiklik ettiği, yer adlarının değerlendirilmesi sırasında özellikle göz önünde tutulmalıdır.

2.1. Anadolu Selçukluları'nda Kullanılan İdari ve Askeri Unvanlar

Anadolu Selçukluları (1075-1308), İslâm medeniyeti dairesi içine dâhil olan Türkmen gruplarının, Büyük Selçuklulara ait son bakıyelerinin Anadolu'da kalan küçük bir kısmıdır. İran sahası üzerindeki askeri üstünlüğünü kaybeden Selçuklular, Anadolu'nun fethiyle beraber hâkimiyet altına aldıkları bölgelerde Selçuklu geleneğini aynen devam ettirmişlerdir (Kucur, 2018:101) Farsçanın yoğun, Arapçanın ise belirli düzeydeki etkisi varlığını sürdürürken kullanılan unvanlarda ve darb geleneğinde karma bir yapının varlığı, bir ayağı Orta Asya'da diğer ayağı ise İslâm dünyasında yer alan Oğuz gruplarının iktisadi ilişkilerinde melezleşen darb sanatını ortaya koyması açısından önemlidir (Pietraszewski, 1843: 79). Sikkelerde kullanılan Farsça unvanlar ve Arapça tarihler dikkat çekerken, diğer yüzlerinde atın üzerinde yer alan farklı süvari formları (elinde mızrak, cıda, kargı, yay ve diğer silahları bulunan) tam olarak yerleşik İslâmi tesirlerin sosyal yapıya nüfuz edemediğini göstermesi açısından kayda değerdir (Tevhid, 1321/IV: 107-256). Aradan yüz yıl geçmeden yerini stilistik olarak Pers sikke darbetme geleneğine bırakmaya başlayan Anadolu Selçuklu sikkeleri, zamanla eski Türk tesirinden kopacaklardır (Kucur, 2018: 298).

Selçuklu sikkelerinde, öncelikli olarak sikkenin üzerinde kestirenin adı, babasını adı, resmi unvanı, lakabı, künyesi diğer sıfatları, tâbi ise metbû hükümdarın adı ve unvanı ile tanıdığı halifenin adına yer verilirdi (Kucur, 2013: 361). Sikkelerde kullanılan unvanlar ve anlamları verilerek değişimin seyri ortaya konulmaya çalışılacaktır (Aykut, 2000: 131-140). Lakab ve künyelerin detaylı incelenmesi, makalenin sınırlılık alanını aşacağı için ayrıntıya girilememiştir.

عزالدين
عزالدنيا و الدين

İzzeddin- Dinin kudreti, yüceliği.

İzzu'd-dünya ve'd-din -Dünya ve dinin izzeti-ululuğu-yüceliği. Bu unvan, Selçuklu sultanları arasında diğer unvanlara göre daha az kullanılmıştır.

KE:Env.7177/KE:Env:6652

عزالدنيا و الدين عزالدين

Resim 22. Ç.:22.5x21.5 mm, A.:4.930 gr. AE. RRR. Fels. Ç.:18.5x17 mm, A.:1.947 gr. AE. RRRR. İzzeddin- Dinin kudreti, yüceliği.

İzzu'd-dünya ve'd-din -Dünya ve dinin izzeti-ululuğu-yüceliği.

Ön tarafında izzu'd-dünya, arka tarafında ise tam olarak anlaşılamayan bir imparator büstünün yanında ve'd-din yazısı mevcuttur. Üstad Kamil Eron tarafından Anonim Selçuklu felsi olarak tanımlanmıştır. Bazı uzmanlar, Saltukoğullarına ait olduğunu da düşünmektedir. Ön yüzünde "izz" yazısı, arka yüzünde ise "eddin" yazısı yer alır, ortasında noktalı olarak çerçevelenmiş büyük bir haç resmi mevcuttur. Saltuklu olabileceği üzerinde durulmaktadır, alan otoritelerinden Kamil Eron, Anonim Selçuklu felsi olarak tasnif etmiştir. Sikkenin çift darblı ya da farklı bir tip olabileceği üzerinde durulmaktadır.

السلطان المعظم

es- sultanü'l-mu'azzam-Büyük-yüce sultan.

**KE:Env.6905/Yİ:41/Zeno:205497/BHK:Env.4836/KE:Env.7208/Yİ:41/
Zeno:205497/BHK:Env.7744**

السلطان المعظم مسعود بن قلع ارسلان
السلطان المعظم مسعود بن قلع ارسلان

Resim 23. Ç.:23.1x19.5 mm, A.:4.546 gr. AE. RR. Fels. .:17.5x15.5 mm, A.:2.438 gr. AE. RR. Fels.

Türk Devletlerine Ait Sikkelerde Yer Alan Damga Tasvirleri ve Unvanlar

es-sultanü'l- mu'azzam Mesud bin Kılıç Arslan

es-sultanü'l- mu'azzam Mesud bin Kılıç Arslan

Sikkenin ön yüzünde es-sultanü'l mu'azzam Mesud bin Kılıç Arslan yazılıdır. Arka yüzünde ise, sağ elinde haçlı globus, sol elinde labarum tutan Bizans kralının figürü vardır. I. Rükneddin Mesud bin Kılıç Arslan, H.509-550-1/M.1116-1156 tarihleri arasında hüküm sürmüştür (İzmirlier, 2010: 41).

Sikkenin ön yüzünde es-sultanü'l mu'azzam Mesud bin Kılıç Arslan yazılıdır. Arka yüzünde ise, sağ elinde haçlı globus, sol elinde labarum tutan Bizans kralının figürü vardır. (Kucur, 2018: 103) I. Rükneddin Mesud bin Kılıç Arslan, H.509-550-1/M.1116-1156 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

السلطان المعظم العبد الضيف

المحتاج الى رحمت الله

es-sultanü'l mu'azzam, el-abdüz'zaif - Büyük-yüce sultan, aciz, zayıf kul.

el muhtaç ila rahmetillah-Allah'ın rahmetine muhtaç olan.

SA:30403/Zeno:250840/258692/Yİ:52/KE:Env.2656/Zeno:162310/55192/BHK:Env.7762

لااله الا الله و حده لا شريك له الامام النصر لدين الله امير المومنين ضرب هذا الدرهم بقونيه محمد رسول الله صلى الله عليه

السلطان المعظم قلعج ارسلان سنة ٥٩١

”مسعود بن قلعج ارسلان العبد الضيف المحتاج الى رحمت الله ضرب هذا الدرهم انكوريه

Resim 24. Ç.:22.5x22 mm, A.:2.541 gr. AR. RRR. Dirhem. Ç.:27.5x25.2 mm, A.:7.284 gr. AE. RRR. Fels.

Ön tarafında lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâşerike leh, el İmâm en-Nâsır liDini'llâh emirü'l mü'minîn, duribe haze'd dirhem bi Konya, arka tarafında Muhammed resulallah sallallahu aleyhi, es sultanü'l mu'azzam Kılıç Arslan, H.591/M.1194-5 (Aykut, 2000: 277) tarihi yazılıdır (icollector.com-i28667139). Bu yıla (590) ait örnek literatürde mevcut değildir (İzmirlier, 2010: 41). II. İzzeddin Kılıç Arslan bin Mesud, H.551-588/ M.1155-1192 yılları arasında hüküm sürmüştür.

Ön yüzünde Mesud bin Kılıç Arslan bin Mesud (ortak hâkimiyet dönemi), arka tarafında el abdüz'zaif el muhtaç ila rahmetillah, etrafında haza el fülüs bi Ankara yazılıdır ve H.587-9/ M.1191-1193 tarihlidir (Artuk, 1971:353;Aydın, 1994:25). Mesud bin Kılıç Arslan bin Mesud, Engürü-Ankara Meliki'dir. Bölünmüş ya da paylaşılmış sultanlık dönemi olarak da bilinen bir hükümranlık zamanıdır.

بن قلعج ارسلان ملك شاه ابو الفتح
”السلطان المعظم كيخسرو بن قلعج ارسلان

ebu'l feth Melikşâh bin Kılıçarslan-Fetih babası, fetih yapan Melikşâh bin Kılıçarslan.

Zeno:131889/KE:Env.1278/BHK:Env.4849/KEK:Env.6580/Zeno:37269/Yİ:95بن قلعج ارسلان ملك شاه ابو الفتح
”السلطان المعظم كيخسرو بن قلعج ارسلان

Türk Devletlerine Ait Sikkelerde Yer Alan Damga Tasvirleri ve Unvanlar

Resim 25. Ç.:18x16.5 mm, A.:2.721 gr. AE. RRR. Fels. Ç.:25.5x18 mm, A.:4.006 gr. AE. RR. Fels.

Ön yüzünde abu'l feth Melikşâh bin Kılıç Arslan yazısı, arka yüzünde ise sağa doğru süvarinin arkasında, atın terkinde insan formunda bir melek vardır. Darb yeri bulunmamaktadır ama alan uzmanları darb yerinin Kayseri olduğunu düşünmektedir. II. Melikşâh bin Kılıç Arslan, H.593/4-595/ M.1197-1198 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Solda yer alan büyük felstir.

Ön tarafında es-sultanü'l mu'azzam Keyhüsrev bin Kılıç Arslan yazılıdır, arka tarafında ise atın üzerindeki süvarinin sağ elinde kılıç vardır. Sikke, H.600-607/M.1203-1211 yılları arasında darbedilmiştir. Darb yeri ve tarihi belli değildir. I. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan, H.588/592/M.1192-1197/H.601-606/M.1205-1211 yılları arasında tahtta kalmıştır (İzmirlier, 2010:95). İkinci saltanat dönemine aittir (Artuk, 1971:357).

السلطان المعظم ابو الفتح المنة الله
السلطان العظم

es-sultanü'l mu'azzam ve'd-din abu'l-feth, el minnetüllahi- Büyük-yüce sultan, fetih babası, ancak Allaha minnet edilir-lütuf ve ihsan Allah'a mahsustur.
es-sultanü'l a'zam- Büyük-yüce sultan.

Zeno:51716/278485/Yİ:97/KE:Env.1002/Zeno:64469/BHK:Env.7789

السلطان المعظم ابو الفتح كيخسرو بن قلع ارسلان ضرب مالطيه المنة الله
المنة لله السلطان العظم كيخسرو بن قلع ارسلان غياث الدين ضرب مالطيه

Resim 26. Ç.:21.1x20.5 mm, A.:3.017 gr. AE. RR. Fels. Ç.:21x19.5 mm, A.:2.340 gr. AE. R. Fels.

Ön tarafında es-sultanü'l mu'azzam ve'd-din abu'l-feth, Keyhüsrev bin Kılıç Arslan, el minnetüllahi yazılıdır, arka tarafında ise atın üzerindeki süvarinin sağ elinde kılıç vardır. Sikke, H.600-607/M.1203-1211 yılları arasında darbedilmiştir. Darb yeri Malatya'dır. I. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan, H.588/592/M.1192-1197/ H.601-606/M.1205-1211 yılları arasında tahtta kalmıştır (Artuk, 1971:357). İkinci saltanat dönemine aittir (İzmirlier, 2010:97).

Ön yüzünde el minnetüllahi es-sultanü'l a'zam Keyhüsrev bin Kılıç Arslan, arka yüzünde gıyaseddinin yazısının altında süvari atın üzerinde sağ elinde kılıç tutar şekilde resmedilmiştir, altında ise Malatya yazısı yer alır. Darb tarihi yoktur. I. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan, H.588/592/ M.1192-1197/H.601-606/M.1205-1211 yılları arasında tahtta kalmıştır (İzmirlier, 2010:95).

أملك القاهرة
السلطان القاهرة

el-melikü'l kahir, Üstün gelen, galip gelen, kahreden melik, kahreden melik.
es-sultanü'l kahir-Üstün gelen, galip gelen, kahreden melik, kahreden sultan.

KE:Env.3882/EO:Env./Zeno:144085/Yİ:83/SA:25-475/EO:Env.721/Zeno:212964

“الملك القاهر سليمان شاه بن قلع ارسلان ضرب في سنة ٥٩٨
“السلطان القاهر سليمان شاه بن قلع ارسلان ضرب في سنة ٥٩٨”

Resim 27. Ç.:29x28.5 mm, A.:7.309 gr. AE. R. Fels. Ç.:24.5x24 mm, A.:6.702 gr. AE. C. Fels.

Ön yüzünde el-melikü'l kahir Süleymanşâh bin Kılıç Arslan yazılıdır. H.598/M.1201-2 tarihlidir. Arka yüzünde atın üzerinde süvari elinde trident (üç dişli) formlu mızrak-teber tutmaktadır (İzmirlier, 2010:83). Tokat Meliki iken darbettirmiştir. II. Rükneddin Süleymanşâh bin Kılıç Arslan, H.595-600/M.1198-1203 yılları arasında hüküm sürmüştür (Her.12871).

Ön yüzünde duribe fi es-sultanü'l kahir Süleymanşâh bin Kılıç Arslan yazılıdır. H.595-6/M.1393-4 tarihlidir (SA:25-475). Kayseri ? darblıdır. Arka yüzünde atın üzerinde süvari elinde trident formlu mızrak-teber tutmaktadır (İzmirlier, 2010:83). II. Rükneddin Süleymanşâh bin Kılıç Arslan, H.595-600/M.1198-1203 yılları arasında hüküm sürmüştür.

“السلطان الغالب”

es-sultanü'l gâlib-Gâlib sultan.

KE:Env.1473/Zeno:172811/69280/Yİ:107

الامام الناصر لدين الله اميرالمومنين السلطان الغالب كيكافوس بن كيخسرو
“الامام الناصر لدين الله اميرالمومنين السلطان الغالب كيكافوس بن كيخسرو”

Resim 28. Ç.:26.5x26 mm, A.:4.414 gr. AE. C. Fels. Ç.:26x24.5 mm, A.:4.921 gr. AE. C. Fels.

Ön yüzünde el İmâm el Nâsır li-Dinillah emîrû'l mü'minîn, arka yüzünde es-sultanü'l gâlib Keykavus bin Keyhüsrev yazılıdır (İzmirlier, 2010:107). Sikkenin darb tarihi ve kesildiği yer mevcut değildir. I. İzzeddin Keykavus bin Keyhüsrev, H.607-616/ M.1211-1220 yılları arasında hüküm sürmüştür (İzmirlier, 2010: 107). Hâkimiyet yılları, Halife el Nâsır Li-dinillah, H.575-622/M.1179-1226 dönemine tekabül etmektedir (Artuk, 1971: 357).

Ön yüzünde el İmâm el Nâsır li-Dinillah emîrû'l mü'minîn, arka yüzünde es-sultanü'l gâlib Keykavus bin Keyhüsrev yazılıdır (İzmirlier, 2010:107). I. İzzeddin Keykavus bin Keyhüsrev, H.607-616/M.1211-1220 yılları arasında hüküm sürmüştür. Hâkimiyet yılları, Halife el Nâsır Li-dinillah, H.575-622/ M.1179-1226 dönemine tekabül etmektedir (Artuk, 1971: 357).

Türk Devletlerine Ait Sikkelerde Yer Alan Damga Tasvirleri ve Unvanlar

“السلطان المعظم علا الدنيا والدين”
“السلطان المعظم علا الدنيا والدين ابولفتح

es-sultanü'l-mu'azzam ala'd-dünya ve'd-din- Büyük-yüce sultan, dünyanın ve dinin ulusu-dini ve dünyayı yücelten
es-sultanü'l mu'azzam ala'd-dünya ve'd-din abu'l-feth- Büyük-yüce sultan, dünyanın ve dinin ulusu-dini ve dünyayı yücelten, fetheden, fatih, fetih babası.

KE:Env.609/Zeno:194700/KE:Env.7123/Zeno:166400/Yİ:134

“الامام الناصر لدين الله امير المومنين السلطان المعظم علا الدنيا والدين كيقباد بن كيخسرو هذا الدرهم ضرب سيواس سنة ٦١٧”
الامام المستنصر بالله امير المومنين سنة ٦٢٤ السلطان المعظم علا الدنيا والدين ابولفتح بن
“كيخسرو هذا الدرهم ضرب سيواس

Resim 29. Ç.:24.9x24.8 mm, A.:2.771 gr. AR. C. Dirhem. Ç.:21.8x21.5 mm, A.:2.786 gr. AR. RRR.

Dirhem.

Ön yüzünde el İmâm el Nâsir li-Dinillah emîrû'l mü'minîn, etrafında H.617/M.1220-1 yılı, arka tarafında es-sultanü'l mu'azzam ala'd-dünya ve'd-din Keykubad bin Keyhüsrev, etrafında haza el dirhem duribe bi Sivas yazılıdır (SA: 27-623; İzmirlier, 2010: 159).

Ön yüzünde el İmâm el Mûstansîr bi'llâh emîrû'l mü'minîn, sene H.624/M.1226-7, arka yüzünde es-sultanü'l mu'azzam ala'd-dünya ve'd-din abu'l-feth bin Keyhüsrev, haza el dirhem duribe Sivas yazılıdır. I. Alaaddin Keykubad bin Keyhüsrev, H.616-634/M.1219-1237 yılları arasında hüküm sürmüştür (İzmirlier, 2010: 159).

“السلطان المعظم”
“السلطان الاعظم”

es-sultanü'l mu'azzam- Büyük-yüce sultan.

es-sultanü'l a'zam- En büyük-yüce sultan.

Zeno:38920/36446/109864/Yİ:159

“الامام الناصر لدين الله امير المومنين السلطان المعظم كيقباد بن كيخسرو”
الامام المستنصر بالله امير المومنين السلطان الاعظم كيقباد بن كيخسرو

Resim 30. Ç.:21.5x21 mm, A.:4.017 gr. AE. C. Fels. Ç.:18.5x16.5 mm, A.:3.712 gr. AE. C. Fels.

Türk Devletlerine Ait Sikkelerde Yer Alan Damga Tasvirleri ve Unvanlar

Ön tarafında el İmâm el Nâsır li-Dinillah emîrû'l mü'minîn, arka tarafında es-sultanü'l mu'azzam Keykubad bin Keyhüsrev yazısı mevcuttur. Sikke, H.616-622/M.1219-1226 yılları arasında kesilmiştir, darb yeri belli değildir.

I. Alaaddin Keykubad bin Keyhüsrev, H.616-634/M.1219-1237 yılları arasında hüküm sürmüştür (İzmirlier, 2010: 159). Halife el Nasr, H.575-622/ M.1179-1226 dönemine tekabül etmektedir.

Ön yüzünde el İmâm el Mûstansîr bi'llâh emîrû'l mü'minîn, arka yüzünde es-sultanü'l a'zam Keykubad bin Keyhüsrev yazılıdır. Darb tarihi ve yeri yoktur. Fels, döneme ait dirhemler esas alınarak gümüş kaplama şeklinde darbedilmiş olabilir. Benzer örnek www.eroncoins.com'da yer almaktadır (KE: Env. No:1414). I. Alaaddin Keykubad bin Keyhüsrev, H.616-634/ M.1219-1237 yılları arasında hüküm sürmüştür, Halife el Mûstansîr bi'llâh, H.623-640/M.1226-1243 dönemine tekabül etmektedir.

“رکن الدنيا و الدين ابو الفتح”

Rükne'd-dünya ve'd-din abu'l-feth-Dünya ve dinin temeli-dünya ve dinin direği, fatih, fetih babası.

KE:Env.3356/Zeno:178165/BHK:Env.4325/Zeno:178165/KE:Env.6013/BHK:Env.9382

رکن الدنيا و الدين الفتح جهان بن طغرل
رکن الدنيا و الدين الفتح جهان بن طغرل

Resim 31. Ç.:29x20.5 mm, A.:4.588 gr. AE. RRR. Fels. Ç.:22x21.5 mm, A.:2.827 gr. AE. RR. Fels.

Ön tarafında rükned'dünya ve'd-din abu'l feth Cihan bin Tuğrul, arka tarafında ise bağdaş kurarak oturan bir hükümdar tasviri vardır. Erzurum darblıdır ve H.628/M.1230-1 ? yılına tarihlenen bir sikkedir. Cihanşâh, H.622-628/M.1225-1230 tarihleri arasında Melik olarak Erzurum'da hüküm sürmüştür.

Ön tarafında rükned'dünya ve'd-din abu'l feth Cihan bin Tuğrul, arka tarafında ise bağdaş kurarak oturan bir hükümdar tasviri vardır. Erzurum darblıdır ve H.628/M.1230-1 ? yılına tarihlenen bir sikkedir. Cihanşâh, H.622-628/M.1225-1230 tarihleri arasında Melik olarak Erzurum'da hüküm sürmüştür.

السلطان الاعظم غياث الدنيا والدين
السلطان المعظم

es-sultanü'l a'zam gıyase'd-dünya ve'd-din- Büyük-yüce sultan, dünya ve dinin koruyucusu.
es-sultanü'l mu'azzam- Büyük-yüce sultan.

Zeno:178485/KE:Env.639/BHK:Env.3645/Zeno:187024/281737/121309

الامام المستنصر بالله امير المومنين السلطان الاعظم غياث الدنيا والدين كيخسرو بن كيقباد ضرب بقوئيه سنة ٦٣٩
يسم الله الرحمن الرحيم لاله الا الله محمد رسول الله الامام المستنصر بالله
”امير المومنين سنة ٦٤٢ السلطان المعظم كيخسرو بن كيقباد امير المومنين هذا الدرهم ضرب مدينة سيواس

Resim 32. Ç.:20.5x20 mm, A.:1.902 gr. AR. C. Dirhem. Ç.:22x21.5 mm, A.:2.656 gr. AR. C. Dirhem.

Ön yüzünde el İmâm Mûstansîr bi'llâh emîrû'l mü'minîn, arka yüzünde es-sultanü'l a'zam gıyase'd-dünya ve'd-din Keyhüsrev bin Keykubad, duribe bi Konya, sene H.639/M.1241-2 yazılıdır. II. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Keykubad, H.634-644/ M.1237-1246 yılları arasında hüküm sürmüştür. Halife el Mûstansîr bi'llâh, H.623-640/M.1226-1243 dönemine tekabül etmektedir.

Ön tarafında bismillahirrahmanirrahim, kelime-i tevhid, el İmâm el Mûstansîr bi'llâh emîrû'l mü'minîn sene H.642/M. 1244/1245 ?, arka tarafında es-sultanü'l mu'azzam Keyhüsrev bin Keykubad emîrû'l mü'minîn, haza el dirhem duribe medinetü'l Sivas yazılıdır (İzmirlier, 2010:204). II. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Keykubad, H.633-644/M.1237-1246 yılları arasında hüküm sürmüştür.

“السلطان الاعظم ظل الله في العالم
عزالدنيا و الدين”

es-sultanü'l a'zam zillullah-ı fi'l âlem- En büyük-yüce, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi.
izzu'd-dünya ve'd-din- Dünya ve dinin ulusu-dünyanın ve dinin izzeti.

KE.Env.6428/Zeno:211189/Yİ:212/KE:Env.2762/Zeno:52511

بسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله محمد رسول الله الامام المستعصم بالله
امير المؤمنين في سنة ٦٤٥ السلطان الاعظم ظل الله في العالم عزالدنيا و الدين كيكافوس بن كيكسرو قاسم امير المؤمنين هذا
الدر هم ضرب بمدينة قونية
بسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله محمد رسول الله الامام المستعصم بالله امير المؤمنين في سنة ٦٤٦ السلطان الاعظم ظل الله
في العالم عزالدنيا و الدين كيكافوس بن كيكسرو هذا الدر هم ضرب قونية

Resim 33. Ç.:21.5 mm, A.:2.861 gr. AR. RR. Dirhem. Ç.:20.6x20.5 mm, A.:2.925 gr. AR. C. **Dirhem.**

Ön yüzünde bismillahirrahmanirrahim, kelime-i tevhid, el İmâm el Mušta'sım Billah emîrû'l mü'minîn, fi sene H.645/1247-8, arka yüzünde es-sultanü'l a'zam zillullah-ı fi'l âlem izzu'd-dünya ve'd-din Keykavus bin Keyhüsrev Kasım emîrû'l mü'minîn, haza el dirhem duribe bi medine-i Konya yazılıdır. Besmeleli olan nadir tiplerdendir (İzmirlier, 2010:212). II. İzzeddin Keykavus bin Keyhüsrev, H.644-667/655-660/M.1257-1262 tarihleri arasında iki kez tahta çıkmıştır. Halife Mušta'sım Billah, H.640-656/M.1242-1258 dönemine tekabül etmektedir (Artuk, 1971:360).

Ön yüzünde bismillahirrahmanirrahim, kelime-i tevhid, el İmâm el Mušta'sım Billah emîrû'l mü'minîn, fi sene H.646/M.1248-9, arka yüzünde es-sultanü'l a'zam zillullah-ı fi'l âlem izzu'd-dünya ve'd-din Keykavus bin Keyhüsrev, haza el dirhem duribe bi Konya yazılıdır (Bidr.282084). II. İzzeddin Keykavus bin Keyhüsrev, H.644-667/655-660/M.1257-1262 tarihleri arasında iki kez tahta çıkmıştır. Halife Mušta'sım Billah, H.640-656/M.1242-1258 dönemine tekabül etmektedir.

“السلطان الاعظم
عزالدنيا و الدين”

es-sultanü'l a'zam- En büyük-yüce.

izzu'd-dünya ve'd-din- Dünyanın ve dinin izzeti-dünya ve dinin yardımcıısı.

Zeno:155636/KE:Env.1413/Zeno:5510/Yİ:255/BHK:Env.4961

الامام المستعصم بالله اميرالمؤمنين السلطان الاعظم عزالدنيا و الدين
“السلطان الاعظم عز الدنيا والدين”

Resim 34. Ç.:22.5x21.5 mm, A.:3.508 gr. AE. C. Fels. Ç.:18x17 mm, A.:2.093 gr. AE. RR. Fels.

Ön yüzünde el İmâm el Mušta'sım Billah emîrî'l mü'minîn, arka yüzünde es-sultanü'l a'zam izzu'd-dünya ve'd-din yazılıdır. II. İzzeddin Keykavus bin Keyhüsrev, H.644-667/655-660/M.1257-1262 tarihleri arasında iki kez tahta çıkmıştır. Halife Mušta'sım Billah, H.640-656/M.1242-1258 dönemine tekabül etmektedir (Artuk, 1971:360).

Ön tarafında es-sultanü'l a'zam izzu'd-dünya ve'd-din yazılıdır (İzmirlier, 2010:255). Arka tarafında ise tahtta oturan bir hükümdar vardır. Konya darblı olduğu düşünülmektedir. II. İzzeddin Keykavus bin Keyhüsrev, H.644-667/655-660/ M.1257-1262 yılları arasında hüküm sürmüştür, H.644?/M.1246-7 tarihlidir, iki kez tahta çıkmıştır.

Halife Mušta'sım Billah dönemine H.640-656/M.1242-1258 tekabül etmektedir (Artuk, 1971:369).

“المنة لله السلطان الاعظم ركن الدنيا والدين ابولفتح”

el minnetü lillah es sultanü'l a'zam rükne'd-dünya ve'd-din abu'l feth- Ancak Allah'a minnet edilir-lütuf ve ihsan Allah'a mahsustur, büyük-yüce sultan, dünya ve dinin direği-dünya ve dinin temeli, fatih, fetheden, fetih babası (Kucur, 2014:365-8).

KEK:Env.960/BHK:Env.8213/Zeno: ? /Yİ:280/BHK:Env.4244

لا اله الا الله محمد رسول الله ضرب لولو سنة ٦٦٠ المنة لله السلطان
الا اعظم ركن الدنيا والدين ابولفتح قلج ارسلان بن كيخسرو
المنة لله الامام المستصم بالله امير المومنين ضرب بالقصريه سنة ٦٦١ السلطان
“الاعظم ركن الدنيا والدين ابولفتح قلج ارسلان بن كيخسرو”

Resim 35. Ç.:21.5x20.5 mm, A.:2.848 gr. AR. C. Dirhem. Ç.:22x21.9 mm, A.:2.783 gr. AR. RRR.
Dirhem.

Ön yüzünde kelime-i tevhid, etrafında duribe Lulu ve sene H.660/M.1261-2, arka yüzünde el minnetü lillah el sultanü'l a'zam rükne'd-dünya ve'd-din abu'l feth Kılıç Arslan bin Keyhüsrev yazılıdır. IV. Rükneddin Kılıç Arslan bin Keyhüsrev, H.646-647/M.1248-9/H.660-664/M.1261-1266 yılları arasında iki kez tahta çıkarak hüküm sürmüştür.

Ön yüzünde el minnetü lillah, el İmâm el Mušta'sım Billah emîrî'l mü'minîn sene H.661/M.1262-3, duribe bi Kayseri, (İzmirlier, 2010:280) arka yüzünde es-sultanü'l a'zam rükne'd-dünya ve'd-din abu'l feth Kılıç Arslan bin Keyhüsrev yazılıdır. IV. Rükneddin Kılıç Arslan bin Keyhüsrev, H.646-647/M.1248-9/H.660-664/M.1261-1266 yılları arasında iki kez tahta çıkarak hüküm sürmüştür.

“المنة لله السلطان الاعظم ركن الدنيا والدين”

el minnetü lillah, es-sultanü'l a'zam rükne'd-dünya ve'd-din- Ancak Allah'a minnet edilir-lütuf ve ihsan Allah'a mahsustur, en büyük-yüce, dünya ve dinin temeli.

KE:Env.7019/Zeno:55828/125905/Yİ:317/KE:Env.1624/Zeno:55828/125905

“المنة لله ضرب الفلوس بمعدن بازار السلطان الا عظم ركن الدنيا والدين قلج ارسلان بن كيخسرو
”المنة لله ضرب الفلوس بمعدن بازار السلطان الا عظم ركن الدنيا والدين قلج ارسلان بن كيخسرو“

Resim 36. Ç.:18x15.5 mm, A.:2.361 gr. AE. RR. Fels. Ç.:15.5x11.5 mm, A.:1.441 gr. AE. RR. Fels.

Ön yüzünde el minnetü lillah, duribe haza el fülus Maden Bazar, arka yüzünde es sultanü'l a'zam rükne'd-dünya ve'd-din Kılıç Arslan yazılıdır (İzmirliler, 2010:317). IV. Rükneddin Kılıç Arslan bin Keyhüsrev, H.646-647/ M.1248-9 yılları arasında hüküm sürmüştür.

Ön yüzünde el minnetü lillah, duribe haza el fülus Maden Bazar, arka yüzünde es sultanü'l a'zam rükne'd-dünya ve'd-din Kılıç Arslan yazılıdır (İzmirliler, 2010:317). IV. Rükneddin Kılıç Arslan bin Keyhüsrev, H.646-647/M.1248-9 yılları arasında hüküm sürmüştür.

“السلطان الا عظم عزالدنيا و الدين ركنالدنيا والدين
”علاالدنيا والدين براهين امير المو منين“

es-sultanü'l a'zam izzu'd-dünya ve'd-din- En büyük-yüce sultan, dünyanın ve dinin izzeti-dünya ve dinin yardımcısı.

alaa'd-dünya ve'd-din, burhanu-berahin emîrü'l mü'minîn-dini ve dünyayı yücelten-dünyanın ve dinin ulusu, emîrü'l mü'minîn'in gücünün tanıkları-delilleri.

KE:Env.2805/Zeno:125036/Yİ:232/ KE:Env.5398/Zeno:135569/249482

“لا اله الا الله محمد رسول الله الامام المستعصم بالله امير المؤمنين ضرب بقونيه سنة ٦٤٧ السلطان الا عظم عزالدنيا و الدين
كيكاوس ركنالدنيا والدين قلج ارسلان علاالدنيا والدين كيقباد بن كيخسرو براهين امير المو منين
لا اله الا الله محمد رسول الله الامام المستعصم بالله امير المؤمنين ضرب قونيه سنة ٦٤٧ السلطان الا عظم عزالدنيا و الدين
”كيكاوس ركنالدنيا والدين قلج ارسلان وعلاالدنيا والدين كيقباد بن كيخسرو براهين امير المو منين“

Resim 37. Ç.:21x20 mm, A.:2.614 gr. AR. C. Dirhem. Ç.:22x21 mm, A.:3.065 gr. AE. RRR. Fels.

Ön yüzünde kelime-i tevhid, el İmâm el Mušta'sım Billah emîrü'l mü'minîn, duribe bi Konya fi sene H.648/M.1250-1, arka yüzünde es-sultanü'l a'zam izzu'd-dünya ve'd-din Keykavus rükne'd-dünya ve'd-din Kılıç Arslan ve alaa'd-dünya ve'd-din Keykubad beni Keyhüsrev berahin emîrü'l mü'minîn yazılıdır. Üç Kardeş Dönemi,(Sixbid.2987956) II. Keyhüsrev'in oğulları, II. İzzeddin Keykavus, IV. Rükneddin Kılıç Arslan ve II. Alaaddin Keykubat'ın tahtta olduğu müşterek dönemdir (İzmirliler, 2010:232).

Ön yüzünde kelime-i tevhid, el İmâm el Mušta'sım Billah emîrü'l mü'minîn, duribe Konya, sene H.647/M.1249-50, arka yüzünde es-selâtinü'l a'zam izzu'd-dünya ve'd-din Keykavus ve rükne'd-dünya ve'd-din Kılıç Arslan ve alaa'd-dünya ve'd-din Keykubad benü Keyhüsrev berahin emîrü'l mü'minîn yazılıdır.

“المملك لله السلطان الاعظم غياث الدنياوالدين ابولفتح براهين امير المو منين“

el mülkü lillah, es-sultanü'l a'zam gıyase'd-dünya ve'd-din abu'l feth- Saltanat-mülk Allah'ındır, en büyük-yüce, dünya ve dinin koruyucusu-dünya ve dinin yardımcısı, fatih, fethin babası.
gıyase'd-dünya ve'd-din berahin-burhan emîrû'l mü'minîn- Dünya ve dinin koruyucusu-dünya ve dinin yardımcısı, emîrû'l mü'minînin delileri.

Zeno:22544/KEK:Env.1158/KE:Env.988/BHK:Env.4657

“الملك لله ضرب بمدينه فونته في سنة ٦٦٦ السلطان الاعظم غياث الدين ابولفتح كيخسروب قلع ارسلان
لا اله الا الله محمد رسول الله الامام المعصوم امير المومنين ضرب ارزجان ٦٦٦ السلطان الاعظم غياث الدين والدين
”كيخسروب قلع ارسلان برهان امير المومنين“

Resim 38. Ç.:22.5x20 mm, A.:2.781 gr. AR. A. Dirhem. Ç.:23.1x23 mm, A.:2.848 gr. AR. A. Dirhem.

Ön yüzünde, ortada el mülkü lillah, etrafında duribe bi medine Konya, fi sene H.666/M.1267-8, arka yüzünde es- sultanü'l a'zam gıyase'd-dünya ve'd-din abu'l feth Keyhüsrev bin Kılıç Arslan yazılıdır. III. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan, H.664-682/M.1266-1284 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.
Ön yüzünde, kelime-i tevhid, el İmâm el Masûm emîrû'l mü'minîn, duribe Erzincan, H.666/M.1267-8, arka yüzünde es-sultanü'l a'zam gıyase'd-dünya ve'd-din Keyhüsrev bin Kılıç Arslan berahin-burhan emîrû'l mü'minîn yazılıdır. III. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan, H.664-682/M.1266-1284 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

“العظمة لله السلطان الاعظم غياث الدين ابولفتح
”السلطان الاعظم غياث الدين ابولفتح“

el a'zametü-lillah, es-sultanü'l a'zam gıyase'd-dünya ve'd-din abu'l feth, es-sultanü'l a'zam gıyase'd-dünya ve'd-din abu'l feth-Büyük-lük-a'zamet Allah'ındır, en büyük-yüce, dünya ve dinin koruyucusu-dünya ve dinin yardımcısı, fatih, fetih babası (Kucur, 2014:363)

Zeno:95162/KE:Env.5361/BHK:Env.595/Zeno:?

“لا اله الا الله محمد رسول الله ضرب سيواس سنة ٦٨٣ العظمة لله
”السلطان الاعظم غياث الدين ابولفتح مسعود بن كيكاس“

Resim 39. Ç.:25x23 mm, A.:2.706 gr. AR. C. Dirhem. Ç.:24.8x24 mm, A.:2.750 gr. AE. RR. Dirhem.

Ön yüzünde kelime-i tevhid, etrafında duribe Sivas, sene H.683/M.1284-5, arka yüzünde el a'zametü-lillah, es- sultanü'l a'zam gıyase'd-dünya ve'd-din abu'l feth Mesud bin Keykavus yazılıdır. II. Gıyaseddin Mesud bin Keykavus, H.679-682/682-695/M.1280-1284/1284-1296 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. İki kez tahta çıkmıştır.

Ön yüzünde kelime-i tevhid, etrafında duribe Sivas fi sene ? , arka yüzünde es-sultanü'l a'zam gıyase'd-dünya ve'd-din ebu'l feth Mesud bin Keykavus bin Keyhüsrev yazılıdır. II. Gıyaseddin Mesud bin Keykavus, H.679-682/682-695/ M.1280-1284/1284-1296 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. İki kez tahta çıkmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Eski Türklerde farklı devletlere ait örnekleri verilen sikkelerin, kendilerine has tipolojik belirgin özellikleri vardır. İslâmi dönem öncesinde kullanılan sikkelerin runik (Göktürk) yazılı örneklerinde bazı boylara ait damgalar, boyu vurgulamak amacıyla hâkimiyet alameti şeklinde kullanılırken, Türgeşlerin ve Karlukların darbettiği örneklerde de her iki kültürün (Türk-Pers) mali ilişkilerinde kolaylık sağlaması amacıyla sikkelere, çift dilde Runik Yazı ve Sogd Yazısı nakşedilmiştir. İslâmi geleneğin oturmasıyla birlikte, ilk dönemlerde görülen kağanlar-sultanlara ait Türk adları, yerlerini Arap isimlerine, halifenin adını sikkelerde zikretmeyen Karahanlı kağanlarının daha sonra bu adları sıklıkla zikretmeye başladıkları, diğer Türk devletlerinde ise halifenin adının sikkelerde önemli bir vurgu olarak ön plana çıktığı görülür.

Karahanlılar, İslâmiyet'in kabulüyle birlikte Arapça ve Farsça unvanların önüne ya da arkasına kendi eski unvanlarını ekleyerek kullanmışlardır. Örneğin; arslan, kara, kadir, toğan, buğra, tonga, tamgaç, çağrı, tuğrul, kılıç, kutluğ, bilge, öge ve daha birçok unvanı sikkelerin üzerine nakşederek ilk dönemlerde bu geleneği devam ettirmişlerdir. Bunların bazılarının isim olarak kullanıldığı da düşünülmektedir. Türklerde ongun (kutsal boy sembolü-hayvanı) olan hayvanların güç, kudret ve otorite tanımlama gibi özelliklerinin de olduğu unutulmamalıdır.

Selçuklu unvan, lakab ve künyeleri sultanın otoritesini de tanımladığı için, kullanılan unvandan sultan hakkında fikir edinmek ve halkı arasında nasıl görüldüğünü anlamak da mümkündür. Özellikle halifeye bağlılıklarını ifade etmek için kullandıkları tanımlamalar, bağlılık derecelerini ve Müslümanların dini liderine gösterilen önemi vurgulaması açısından da şayan-ı dikkattir. Moğolların halifeyi katletmelerinden sonra sikkelerde bir daha halifenin adı ya da ona bağlılık bildiren herhangi bir ibare kullanmamışlardır. Ayrıca Moğol baskısı sebebiyle bazı ibarelerin ve adların (Gazan Han) sikkelerde yer almaya başladığı da görülmektedir. Sikke kesiminde kullanılan kalıplar, geleneğe uygun olarak bazı küçük farklılıklarla ve çeşitli Selçuklu tarzı süslemelerle aynen devam ettirilmiştir.

Selçuklu sikkeleri üzerine yapılan akademik çalışmalar maalesef yeterli değildir (Kucur, 2019:467). Selçuklu sikkeleri gerek gümüş kalitesi gerekse yazı stilleri itibarıyla çok güzel kompozisyona sahip örnekler olarak kabul edilmektedir. Sikkeler özellikle süslenmiş birer sanat eseri gibi darbedilmişlerdir, bu da dönemin estetik duyarlılığını ve sanatta geline nokta ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Kullanılan unvan, lakap ve tevkiler, Selçuklu devlet geleneğini yansıtmaları ve idari derecelendirme usulünü sergilemesi açısından, sikkeleri birinci dereceden kaynak konumuna getirmektedir (Aykut, 2000: 158).

Örneğin, Artuklular (1101-1409) buldukları konum (Mardin, Amid-Diyarbakır, Hasankeyf ve Harput) sebebiyle, ilim, sanat, ticaret ve diğer alanlarda çığır açan yenilikler imza atma şansı yakalamıştır. Hristiyan, Musevi, Süryani ve Müslüman tebaa dışında, diğer azınlıkların da yer aldığı bu coğrafi çevre, farklı din ve etnik grupların her çeşit imkânı seferber etmesi üzerine, bu beyliği bir kültür merkezi haline dönüştürdükleri görülür. Sikkelerde görülen Roma formu, Türklere ait kutsal hayvanlar, Pers sikke sanatının nadir örnekleri adeta melez bir medeniyetin inşa edilmesine yardımcı olmuş, Arapça tesirini muhafaza ederken, Farsça sikkelerde eşit ölçüde kullanılmıştır (Artuk, 1993: 91).

Artuklu sikkeleri adeta birer darb harikasıdır. Resim sanatı her yönüyle, bütün göz doyurucu özellikleriyle kullanılmış, Roma-Grek-Pers sanatının incelikleri, sikkeleri adeta birer sanat eseri haline dönüştürmüştür (Damalı, 2001: 175). Kullanılan bey isimlerinden konar göçerler ile yerleşikler arasında tam olarak bir kaynaşmanın yaşanmadığı ama zaman içinde diğer kültür coğrafyalarında olduğu gibi kısa bir süre sonra İslâm medeniyet dairesinin sahip olduğu nüfuzla İlgazi, Yavlak, Yörükaslan, Alp, Karaaslan, Belek ve Timurtaş gibi isimleri, İslâmi adlarla yavaş yavaş değiştirmeye başladığı görülür. (Uykur, 2017: 155). Sonraki dönemlerde ise devlet erkânının daha çok farklı İslâmi lakap ve unvanları kullanma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır (Galib, 1311/I: 24-84).

2560'ın üzerinde sikke incelenerek, hâkimiyet anlayışı ve devlet yönetimi açısından yaşanan değişim seyri, unvanların, lakapların ve künyelerin verileri ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Farklı devletlere ait olan sikkelerin unvan, lakap ve künye yönüyle incelenmesi her birinin ayrı bir araştırma ile ele alınmasını gerektirmektedir. Perspektif geniş ve devlet sayısı fazla olduğu için, sayfa-kelime sınırlaması sebebiyle lokal olarak detaya inilememiştir.

Kaynakça

- Amanbayeva, B.E., B. A. Kolçenko, A.T. Sulaymanova. (2015). “Pamyatniki VŞP na Ferganskom Otvetvlenii”, *Arheologičeskie Pamyatniki na Kirgızistanskom Uçastke Velikogo Şelkovogo Puti*, Bişkek, 74-86.
- Arslan, İ. (2012). İlk Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Semboller, *EKEV Akademi Dergisi*, 16(51), 73-92.
- Artuk, İ. ve Artuk C. (1971). *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu*, C.I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Artuk, İ. ve Artuk C. (1993). *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul: Sümer Kitabevi.
- Aydın, Ş. ve vd. (1994). *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri*, C.II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aykut, Ş. N. (2000). *Türkiye Selçuklu Sikkeleri, C.I, I. Mesud'dan I. Keykubad'a Kadar* (510-616/1116-1220), İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Babayar, G. (2007). *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, Ankara: TİKA Yayınları.
- Belyayev, V., Nastich, V. ve Sidiroviç, S. (2012). The Coinage of Khıtay: A New Evidence (On the Reign Title of the Western Liao Emperor Yelu Yılıe), 3 Rd *Assemani Symposium on Islamic Coins*, Rome-Trieste, 128-143.
- Blake, R. P. (1937). The Circulation of Silver in the Moslem East Down to the Mongol Epoch. *Harward Journal of Asiatic Studies*, 2(3/4), 291-328.
- Buşakov, V. (2003). Tyurski Radopleminni Tamgi u Miski ta Silski Geralditsi, *Znak Visnik Ukrainskogo Gerldiçnogo Tovaristva*, 31.
- Damalı, A. (2001). *150 Devlet 1500 Sultan. İslâm Sikkeleri*, İstanbul: Nilüfer Damalı Eğitim Yayınları.
- Davidovich, E. A. (1954). Numizmatičeskie Materialı Dlya İstorii Razvitiya Feodalnih Otnoşeniy v Sredney Azii pri Samanidah, *Trudi AN TadjSSR*, 27, 69-117.
- Davidovich, E. A. (1979). *Hoard of Ancient and Medieval Coins in Tajikistan*, Moskov: Vostochnaia Literatura Publishing.

- Fedorov, M. N. (1974). Politiceskaya İstoriya Karahanidov ve Kontse Pervoy i Vtoroy Çetverti XI Veke. *Numizmatika i Epigrafika*, XI, 158-178.
- Fedorov, M. N. (2004). Qarakhanid Coins as so Source fort the History of Saghaniyan. *The Numismatic Chronicle*, 164, 201-208.
- Fedorov, M. N. (2014). The Osh Hoard of Copper Silver-Washed Dirhams Minted c.1128-1132, *The Numismatic Chronicle*, 162, 312-321.
- Gardner, P. ve D. Litt. (1886). *The Coins of the Greek and Scythic Kings of Bactria and India*, The British Museum, London: Printed by Order of the Trustees.
- Galib, İ. (1311). *Meskukat-ı Türkmeniye Kataloğu*, C. I, Kostantiniye: Maarif Matbaası.
- Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: TTK Yayınları.
- Gözlü, A. (2017). Batı Anadolu Polislerinin (Kent Devletlerinin) Jeopolitiği ve Oluşumu”, *Foklor/Edebiyat*, 23(89), 27-36.
- İzmirlier, Y. (2010). *Anadolu Selçuklu Paraları*, İstanbul: Mas Matbaacılık.
- Haug, R. J. (2010). *The Gate of Iron The Making of the Eastern Frontier*, Michigan: Unpublished Doctoral Thesis.
- Huncan, Ö. S. (2011). *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, İstanbul: IQ Yayınları.
- Kamişev, A. (2002). *Rannesrednekoviy Manetnyy Kompleks Semîreçya*, Bişkek: İzd. Rarited İno.
- Kaşgari, M. (2007). *Divanü Lugati't Türk*, Haz.R. Dankoff, Çev.S. T. Yurteser, S. Erdi, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Klyastorniy, S. G. (1986). “Osnovnie Çertı Sotsialnoy Strukturi Drevnetyurkskih Gosudarstv Tsentralnoy Azii (VI-X vv.), Klassı i Sosloviya v Dokapitalistiçeskih Obşcestvah Azii”, *Problemi Sotsialnoy Mobilnosti*, Moskva: Nauka, 217-228
- Koçnev, B. D. (1975). K İstorii Denejnogo Obraşçeniya v Sredney Azii v XI. XII. vv.. *İMKU*, Vıp. 12, 170-175.
- Koçnev, B. D. (1980). Novie Dannie po Genelologii i Hronologii Karahanidov. *III Vsesoyuznaya Tyurkologičeskaya Konferentsiya, Literatura i İstoriya*, TD. Taşkent, 147-149.
- Koçnev, B. D. (1984). Zametki po Srednekovoy Numizmatike Sredney Azii, Çast 6 (Ranee Srednekovoye, Samanidi, Karahanidi). *İstoriia Materialnoy Kulturi Uzbekistana*, 19, 185-205.
- Koçnev, B. D. (1988). Togrıl Han i Togrıl Tegin (Numizmatičeskie Dannie k İstorii Vostoçnih Karahanidov vo Vtoroy Polovine XI v.). *EC.*, XXIV, 57-67.
- Koçnev, B. D. (1989). Voprosı Atributsii Ranekarahanidskih Monet, *VİİSİD*, 1, 255-267.
- Koçnev, B. D. (1990). “Torgovıe Svyazi Vostoçnogo Turkestana i Sredney Azii XI.-XII vv. Po Numizmatičeskim Dannım”, *Formirovaniye i Razvitie Trass Velikogo Şelkovogo Puti v Tsentralnoy Azii v Drevnosti i Srednekovoye*, TD., Taşkent, 157-159.
- Koçnev, B. D. (1994). Drevneyşiy Samanidskiy Fels, *Vserossiyskaia Numizmatičeskaia Konferentsiya, Tezisi Dokladov*, St. Petersburg, 101-02.
- Koçnev, B. D. “Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimı i Titulatura, Çast 1”, *VİİSİD*, Vıp. IV, Moskva, 1995, ss. 201-276.

- Koçnev, B. D. (1995). “Moneti Mukanni”, *Arxeologiya i Hudojestvennaia Kultura Sentralnoy Azii: Tezisi Dokladov Nauçnoy Konferensii*, Taşkent, ss. 32-33.
- Koçnev, B. D. “Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponim i Titulatura, Çast 2”, *VIİSİD*, Vıp. V, Moskva, 1997, ss. 245-314.
- Koçnev, B. D. “Sredneaziatskie Kufiçeskie Felsi s İzobrajeniem Konia”, *Numizmatika Sentralnoy Azii*, IV, Taşkent, 1999, ss. 42-56.
- Koçnev, B. D. (2001). La chronologie et la Généalogie des Karakhanides du Point de vue de la Numismatique. *Études Karakhanides (Cahiers d'Asie Centrale, 9)*, Tachkent - Aix-en-Provence, 49-75.
- Koçnev, B. D. (2001a). Les Monnaies de Muçanna. *Studia Iranica*, 30, 1, 143-50.
- Koçnev, B. D. (2004). Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponim i Titulatura, Çast 3. *VIİSİD*, VI, 261-291.
- Koçnev, B. D. (2006). *Numizmatiçeskaya İstoriya Karahanidskogo Kaganata (991-1209)*, Sofya:M:OOO İzdatelskiy Dom Sofiya.
- Korkmaz, T. (2018). Hazar Devletine Ait Şehir ve Kaleler. *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri Kitabı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 367-385.
- Кошевaр В. Г. (2008) Новые типы караханидских монет Куз Ордуи Барсхана. *МИАК*, вып. 3, Бишкек, 85-89.
- Koshevar, V. G. (2010). Coin Finds on the Territory of Kyrgyzstan: from Antiquities to the Middle Ages, *Bulletin of IICAS*, 12, 1-21
- Koshevar, V. G. (2014). O Nahodkah Monet s Titulom Seldjuka Malik Şaha v Kırgızstane”, “On the Finding of Coins with the Title of Seljuk Malik Shah in Kyrgyzstan”, *Golden Horde Numismatics*, 4, 167-171.
- Koshevar, V. G. (2016). Moneti iz Çuyskoy Dolini Perioda Pravleniya Karahıtayev, *Euraziyanın Medeni Mirası (Ejelgi Deuirlerden Bugingi Künye Deyin)*, Ğılımi Makalalar Jinağı, Almatı: E. H. Mergulan Atındağı Arheologiya İnstitütü, 356-371.
- Kucur, S. S. (2013). Türkiye Selçuklu Sikkelerinde Unvan Lakab ve Künyeler. *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi Bildiriler Kitabı*, 361-368.
- Kucur, S. S. (2018). İlk Müslüman Türk Devletlerinde Hanedan Üyelerinin Unvanları. *Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu Türklerde Devlet Bildiriler*, 19-21 Ekim 2017, Afyon, 497-515.
- Kucur, S. S. (2018). Selçuklunun İktidar Alameti Sikkeler. *Derin Tarih*, 12, 100-105.
- Kucur, S. S. (2019). Türkiye’de Selçuklu Meskûkâtının Meseleleri Hakkında Bazı Tespitler. *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, 465-469.
- Küçükaşçı, M. S. (2009). Seyyid. TDVİ, 37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Necef, Ekber N. (2005). *Karahanlılar*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Lure, P. B. (2010). Karluki i Yaglakarı v Sogdiyskoy Numizmatike Semîreçya. *Drevnie Kulturi Evrazii*, S. Peterburg:RA İİMK.
- Melyukova, A. İ. (2009). İskitler ve Sarmatlar. D. Sinor (Ed.). *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Odabaşı, Z. (2019). Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Unvanlar. *OSMED*, 5(9), 165-192.

- Omorov, J. D. (2002). *Kırgızstandın Numizmatik Mürası*, Bişkek: Kırgız Respublikasının Uluttuk Bankı.
- Pietraszewski, I. (1843). *Numi Mohammedani*, Berolini: Apud Alexandrum Duncker.
- Pole, S. L. (1889). *Catalogue Oriental Coins in the British Museum*, IX, London:Ulan Press.
- Şilin, Y. O. (2004). Nove u Numizmatı Karahanıdiv. *The World of the Orient*, 2, 119-145.
- Taşgıl, A. (2014). *Gök-Türkler*, C. I.II. III, Ankara: TTK Yayınları.
- Tekin, O. (1992). *Antik Nümismatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)*, İstanbul: Kanaat Matbaası.
- Tevhid, A. (1321). *Meskûkât-ı Kadimi İslâmiye Kataloğu*, C.IV, Kostantiniye: Marif Nezareti Yayınları.
- Tezcan, M. (2012). Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlar'dan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 48, 305-342.
- Usta, A. (2020). *Türkler ve İslâmiyet, İlk Müslüman Türk Devleti Samaniler*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Uykur, R. (2017). *Madenden Yansıyan Tarih Artuklu Sikkeleri*, Ankara: AKM Yayınları.
- Vaynberg, B.İ. (1977). *Moneti Drevnogo Horezma*, Moskva: İzd., Nauka.

İnternet Kaynakları

- <https://www.bidder.ch/auctions/leu/browse?a=304&l=282084>.
- <https://www.cybernumis.com>.
- <http://db.stevealbum.com/sale22/lot57>.
- http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=25&lot=475&lang=1.
- http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=27&lot=623&lang=1.
- <https://hcr.ashmus.ox.ac.uk/coin/hcr12871>.
- https://www.icollector.com/SELJUQ-OF-RUM-Qilij-Arslan-II-1156-1192-AR-dirham-3-56g-Konya-AH585-VF_i28667139.
- https://www.sarc.auction/ARTUQIDS-OF-MARDIN-Ghazi-II-1294-1312-AE-fals-2-68g-NM-DM-F-VF_i33086660.
- <https://www.sixbid.com/browse.html?auction=3623&category=83270&lot=2987956>.
- <http://www.sogdcoins.narod.ru/english/khwarezm/coins.html> Kh 11.
- <https://www.sogdcoins.com>, Ch 33.
- <https://www.sogdcoins.com>, Ch 97.
- <https://www.sogdcoins.narod.ru>. Coins of Semîrechie, Sr 9.
- <https://www.sogdcoins.narod.ru>. Coins of Semîrechie, Sr 18.
- <https://www.sogdcoins.narod.ru>. Coins of Semîrechie, Sr 20.
- <https://www.sogdcoins.narod.ru>. Coins of Semîrechie, Sr 6.

WWW.ZENO.RU Numismatik Veri Tabanı

- <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=29236>
- <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=20482>
- <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=138232>
- <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=52721>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=25614>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=130128>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=1742>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=22476>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=33694>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=68771>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=48341>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=36039>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=189862>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=48343>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=46265>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=37836>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=29392>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=77470>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=17636>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=16272>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=45188>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=14295>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=69874>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=47013>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=83222>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=50151>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=17188>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=50357>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=76634>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=17425>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=17401>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=34214>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=156269>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=55431>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=38920>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=161542>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=45892>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=20262>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=106410>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=55527>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=135728>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=56061>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=96674>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=100711>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=160732>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=77627>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=148279>

Özel Koleksiyonlar

BHK: Bahadır Kalaycı Koleksiyonu.

EO: Erol Olcaş Koleksiyonu.

KE: Kamil Eron Koleksiyonu.

KK: Kazakhan Koleksiyonu.

SA: Stephen Album Koleksiyonu.

ŞB: Şevkullah Bal Koleksiyonu.

Yİ: Yılmaz İzmirlier Koleksiyonu.

Metal Türlerine Ait Simgeler

AE:Bakır, **AL:**Alüminyum, **AR:**Gümüş, **AU:**Altın, **BI/AE:**Bizmut-Billion, **CU:**Pirinç (bir bakır alaşımıdır), **PB:**Kurşun.

Arapça Kısaltmalar

Bin-bin:Oğlu, erkek evlat, **b.:**Oğlu, erkek evlat, **İbn-ibni:**Oğlu, erkek evlat, **Binti-binti:**Kızı, kız evlat.

Nadirlik Dereceleri

A.:Çok bulunur, **C.:**Bulunur., **S.:**Az bulunur, **R.:**Nadir, **R+:**Nadir +, **RR.:**Çok nadir, **RR+:**Çok nadir +, **RRR.:**Son derece nadir, **RRRR.:**Aşırı derecede nadir, **RRRRR.:**Bilinen en yüksek nadirlik derecesi, **UQ:**Tek örnek.